

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АРТЕФАКТНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 4

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АРТЕФАКТНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 4

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2021

УДК 81'37; 003; 81'22, 004.83:316.77

М 74

Рецензенти:

- Леміш Н.Є.** доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова (м. Київ)
- Славова Л.Л.** доктор філологічних наук, професор
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(*протокол № 5 від 27 травня 2021 р.*)

Колектив авторів:

Аладько Д.О., Деменчук О.В., Калініченко М.М., Кучма Т.В., Мізін К.І., Орел І.І.,
Павлова О.І., Павловська Л.О., Толчєєва Т.С., Чеберяк А.М.

Мовна концептуалізація артефактного простору людини
М 74 : колективна монографія / кол. авт. ; голов. ред. О. Деменчук. Рівне: РДГУ,
2021. 139 с. (Історія та сьогодення філологічної науки ; т. 4).

Linguistic conceptualisation of person's artifact space
: Collective work / auth. ; O. Demenchuk (ed.). Rivne: RSUH, 2021. 139 p.
(History and Contemporaneity of Philological Science ; v. 4).

У колективній монографії представлено розвідки, предметом аналізу яких є проблематика реконструкції мовної картини артефактного світу людини. На матеріалі германських, романських та слов'янських мов (англійська, німецька, французька, чеська, польська, болгарська, українська, білоруська, російська) розглянуто низку актуальних питань, присвячених семантичному моделюванню артефактного простору людини, аналізу артефактних номінацій, дослідженню механізмів формування та реалізації артефактних концептів.

The collective work deals with the linguistic reconstruction of person's artifact world. Based on the Germanic, Romance and Slavic languages (English, German, French, Czech, Polish, Bulgarian, Ukrainian, Belarusian and Russian), the paper focuses on the topical issues related to the semantic modelling of person's artifact space, analysis of artifact designations, study of artifact concepts.

УДК 81'37; 003; 81'22, 004.83:316.77

ЗМІСТ

**СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ
АРТЕФАКТНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ**

<i>Деменчук О.В.</i> АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ ЯК ДЕСКРИПТОРИ АНТРОПОМЕТРИЧНИХ СМИСЛІВ	6
<i>Мізін К.І.</i> АРТЕФАКТНИЙ КОД КУЛЬТУРИ В СЕМАНТИЦІ УСТАЛЕНИХ ПОРІВНЯНЬ	21
<i>Толчеева Т.С.</i> СИГНІФІКАТИВНІ АРТЕФАКТИ-МІФОЛОГЕМИ В ЕТНОМОВНІЙ СВІДОМОСТІ БРИТАНЦІВ ТА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ..	37

**АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ
У ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

<i>Аладько Д.О.</i> СЕМАНТИЧНИЙ СТАТУС НОМІНАЦІЙ ПОСУДУ В МЕЖАХ КЛАСУ АРТЕФАКТІВ	63
<i>Кучма Т.В.</i> АРТЕФАКТИ У ВЕРБАЛЬНИХ АСОЦІАЦІЯХ	77
<i>Павлова О.И.</i> АРТЕФАКТНЫЕ НОМИНАЦИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО, ФРАНЦУЗСКОГО, РУССКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ)	87
<i>Павловська Л.О.</i> АРТЕФАКТ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ СЕМАНТИКИ РИТУАЛЬНИХ ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ	95

**АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ
У НАЦІОНАЛЬНІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ**

<i>Орел І.І.</i> НОМІНАЦІЯ АРТЕФАКТІВ У СТРУКТУРІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ЗАСІБ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ	105
---	-----

**АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ
У ПРОСТОРИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ**

<i>Чеберяк А.М.</i> СИМВОЛИ І АРТЕФАКТИ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОВНОЇ ГРИ В РОМАНІ Т. ТОЛСТОЇ «КИСЬ»	117
---	-----

**АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ
ЯК ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

<i>Калініченко М.М.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВЕСНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ	127
--	------------

ПЕРЕДМОВА

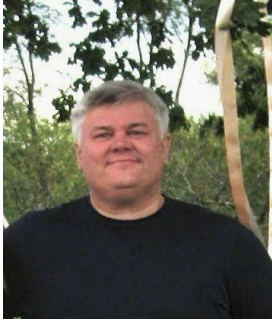
У колективній монографії «Мовна концептуалізація артефактного простору людини» представлено результати роботи V Міжвузівського науково-практичного семінару «Історія і сьогодення філологічної науки», який відбувся 21 травня 2021 року на кафедрі романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Тема семінару: «Людина і артефакт. Мовна концептуалізація матеріального та духовного світу людини».

Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних мовознавчих досліджень, тенденцією до вивчення мови в тісному зв'язку з духовно-практичною діяльністю людини.

Семінар об'єднав науковців, які займаються проблематикою реконструкції мовної картини артефактного світу людини. На матеріалі германських, романських та слов'янських мов (англійська, німецька, французька, чеська, польська, болгарська, українська, білоруська, російська) було розглянуто низку актуальних питань, присвячених семантичному моделюванню артефактного простору людини, аналізу артефактних номінацій, дослідженню механізмів формування та реалізації артефактних концептів.

Монографія є складовою науково-дослідної роботи кафедри над проектом «Людина в багатовимірному концептуальному просторі: типологія, семантика, дискурс» (2020-2025) – державний реєстраційний номер 0121U109564. Проект вирішує фундаментальні завдання сучасної мовознавчої науки, пов'язані з реконструкцією мовної картини внутрішнього та зовнішнього світу людини, семантичним моделюванням її ментального, артефактного, соціального, аксіологічного та семіотичного простору, дослідженням способів і засобів мовної репрезентації ментальних ситуацій, об'єктів матеріальної і духовної культури, суспільних відносин, цінностей і ціннісних орієнтирів, особливостей функціонування знаків і знакових систем.

СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ АРТЕФАКТНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Деменчук О.В.

доктор філологічних наук, професор
Рівненський державний гуманітарний університет

АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ ЯК ДЕСКРИПТОРИ АНТРОПОМЕТРИЧНИХ СМИСЛІВ

Вступ

Визначальною рисою сучасних ономазіологічних досліджень є декларація доцільності та необхідності застосування атропоцентричного підходу до аналізу номінативних засобів мови. Об'єктом такого аналізу слугують ті елементи «мовної когніції» (Дем'янков, 1994, с. 27), які в певному аспекті розкривають особливості номінативних стратегій людини. З одного боку, такий підхід орієнтований на експлікацію втілених у мовному знаку знань людини, з іншого – знань про саму людину, про її інформаційний (світ експерієнціальних об'єктів) та енергетичний (світ матеріальних об'єктів) простори, див. (Кустова, 2005, с. 56). У першому випадку доцільно говорити про номінацію, реалізовану в межах «широкої» семантики, яка ставить за мету вивчення «мовних репрезентацій концептуальних структур людської свідомості» (Кубрякова, 2004, с. 14). Інший ракурс визначає номінацію «вузької» семантики, яку можна схарактеризувати як власне антропосемантику, або семантику щодо людини, завданням якої є встановлення особливостей мовного втілення людиною знань про себе та своє оточення. Пор. «Слова ж придумуються для того, щоб назвати щось **всередині** нас, а такі структури з'являються з досвідом пізнання світу» (ор. cit., с. 70).

Загальна спрямованість когнітивної лінгвістики на пояснення феномену мови стосовно носія цього феномену – людини – визначає об'єкт аналізу – антропометричні артефактні номінації – назви, які характеризують людину за ознакою певного матеріального об'єкта (артефакту).

Артефактні номінації слугували об'єктом численних досліджень у мовознавстві. Предметом аналізу були: функціональні (Омельченко, 1989) та лінгвокогнітивні (Деменчук, 2004; Васильєва, 2006) особливості композитних бахуврихі антропосемічного поля в англійській мові; специфіка функціонування дієслів у їх взаємозв'язку з семантикою суб'єктних та об'єктних актантів (Петрова, 2002); мотиваційні процеси у фразеологічних одиницях української мови (Селіванова, 2004); когнітивні характеристики предметних імен (Рахилина, 2008); метафоричні моделі в сучасному політичному дискурсі (Андрейченко, 2012); семантика артефактних номінацій (Siefkes, 2012; Grimm & Levin, 2017); мовна концептуалізація та категоризація артефактів (Carrara & Mingardo, 2013; Аладько, 2014; Тищенко, 2017; Levin et al., 2019).

Невирішеним залишається питання когнітивного моделювання номінативних процесів артефактними назвами складної структури, що належать до фразеологічного фонду мови. Актуальність такого підходу зумовлена спрямованістю сучасних лінгвістичних досліджень на розгляд особливостей репрезентації знань у мові, зокрема з'ясування механізму номінативного втілення знань про людину в аспекті її духовно-практичної діяльності.

Мета розвідки – розглянути систему (сигніфікативних і денотативних) дескрипторів та схарактеризувати когнітивні моделі антропометричних артефактних номінацій в англійській мові.

Початково аналіз антропометричних артефактних номінацій передбачає їх класифікацію у межах системи сигніфікативних і денотативних дескрипторів. На другому етапі передбачається встановлення регулярних співвідношень дескрипторів у межах номінативного обсягу артефактних назв. Кінцева мета аналізу – схарактеризувати когнітивні моделі та з'ясувати їх роль у реалізації номінативних стратегій антропометричних артефактних назв.

1. Антропометричні артефактні номінації

Антропометричні артефактні номінації – це ідіоматичні назви складної структури, семантика яких кодує інформацію про людину в її взаємодії зі світом матеріальних речей, пор.: *armchair traveller* «someone who looks at travel films on television or reads books on travelling from the comfort of his armchair instead of visiting the countries himself» (PDEI, p. 150), *carpet-bagger* «a candidate for election

who has no roots or interest in the constituency he wishes to represent» (PDEI, p. 152), *hatchet-man* «a person who is expert at destroying the reputation of an opponent» (PDEI, p. 210) тощо. Як ідіоматичні назви антропометричні артефактні номінації – це відтворювані семантично переосмислені (зв'язані) сполучення слів, концептуальна структура яких представлена у вигляді інформаційної «згортки», готової до використання як «текст у тексті» (Телия, 1996, с. 8), пор.: *part of the furniture* «a person whose presence is ignored because he no longer plays any part in the life of a family or enjoys their respect»: *I've been a servant here for fifty years, but no one thought of telling me that we are moving. But then, I'm only a part of the furniture* (PDEI, p. 149).

1.1. Знакова природа антропометричних артефактних номінацій

Як мовні знаки антропометричні артефактні назви слугують засобом втілення інформації про антропометричні (від грец. *anthrōpos* 'людина' і *métron* 'міра') характеристики людини – її тіло, дії, стани, властивості, поведінку тощо. Існує припущення, що біологічний «інструментарій» індивіда перебуває у певних співвідношеннях з елементами зовнішньої атрибутики людини, здійснюючи у такий спосіб функцію обміну між людиною та світом і визначаючи тим самим його міру. Біологічні інструменти – своєрідні внутрішні речі, які співвідносяться із зовнішніми речами і є їхнім теоретичним субстратом, програмою, прототипом, і що зовнішні речі, або просто речі, є природним продовженням біологічних «інструментів» (внутрішніх речей), які виведені вже за межі людського тіла і здійснюють ті ж функції (Топоров, 1995, с. 12).

Реалізація відповідного пізнавального моменту у номінативній діяльності індивіда визначатиме особливості антропометричної артефактної номінації. Передбачається, що така номінація демонструватиме непрозорість відношень між планом вираження і планом змісту в аспекті позначення внутрішнього, духовного світу людини номінативними засобами, що характеризують зовнішні матеріальні об'єкти (артефакти). У цьому випадку доцільно говорити про експлікацію додаткових смислів, що виникають на основі стереотипу – «фрагмента картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і представляє його у вигляді схематизованої стандартної ознаки» (Селіванова, 2004, с. 247).

Позначення стійкої структури свідомості (стереотипу) носить досить специфічний характер. Фіксуючи жорсткі конекції концептів в етносвідомості, стереотип «формує» структуру мовного знака залежно від того, які ознаки набувають домінуючого статусу у процесі (вторинної) номінації. Активізація таких ознак створює підґрунтя для експлікації додаткових, прирощених смислів, які з первинними ознаками перебувають у відношенні комплементарності. Це дає підставу розглядати деякі випадки вторинної номінації як результат розширеної стереотипізації. Останню, на нашу думку, можна вважати одним із когнітивних механізмів, за допомогою якого відбувається кодування антропометричних смислів в артефактних назвах. Для втілення таких смислів вторинне фразеотворення в англійській мові використовує техніки метафоричних переносів, зосереджуючись на експлікації тих семантичних позицій знака, які кодують інформацію про певний матеріальний об'єкт. Зокрема, в номінації *bigwig* «a very important, influential person» (PDEI, p. 174) розширення стереотипу, реалізоване на основі метафоричного переосмислення уподібнення надмірного розміру перуки до високого суспільного статусу денотата (*rich and important men would have larger, more expensive wigs*), виявляє прирощення додаткового смислу 'мати більше чогось, що зазвичай має людина'.

1.2. Лінгвокогнітивна природа антропометричних артефактних номінацій

Ми виходимо з припущення, що антропометричні артефактні номінації характеризують світ дискурсу (певну ситуацію або її фрагмент) через відношення «часткової тотожності» об'єкта до певної частини «сфери буття», див. (Арутюнова, 1976, с. 210; Шатуновский, 1996, с. 138). Часткова тотожність передбачає ідентифікацію об'єкта з конвенціоналізовано закріпленим у суспільній свідомості атрибутом. Пор.: «Акт ідентифікації встановлює тотожність об'єкта самому собі шляхом зіставлення властивостей, ознак, фактів і т. ін., які представлені в безпосередньому спостереженні або надходять каналами інформації, з відомостями або враженнями, що впливають із минулого досвіду» (Арутюнова, 1976, с. 284).

На рівні семантики артефактних номінацій ідентифікація об'єкта осмислюється в межах протиставлення: «наявність – якісна ідентифікація Y-а» (інформація про те, до якого саме класу належить той Y, який є в X), див. (Селиверстова, 2004, с. 629). Належність Y-а

до певного класу передбачає відношення цього елемента до певної множини або підмножини, що й створює передумову ідентифікації об'єкта. Семантика антропометричної артефактної лексики кодує інформацію про такого типу відношення у вигляді двох компонентів: а) характеристики (індивідуалізації) та б) виділення, виокремлення (обмеження), див. (Арутюнова & Ширяев, 1983, с. 69-82).

Компонент характеристики можна кваліфікувати як вимір, який кодує інформацію про типову характеристику об'єкта. Така характеристика приписується об'єктові «за умовчанням» на тій підставі, що об'єкт не може бути ідентифікований без урахування цієї властивості. З цього погляду типова характеристика – це варіант (само)ідентифікації об'єкта.

Об'єкт може бути ідентифікований за ознакою змінних або незмінних у часі характеристик, пор. поняття «жорсткий та нежорсткий десигнатори» (Крипке, 1982, с. 351). Незмінні у часі характеристики об'єкта осмислюються як його постійні властивості (атрибути), пор.: *blue-stocking* «one who frequented Mrs. Montague's 'Blue Stocking' assemblies; thence transferred sneeringly to any woman showing a taste for learning, a literary lady» (OED). Локалізатором, або сферою буття об'єкта (у термінах Н.Д. Арутюнової), в цьому випадку є (родова) множина 'верхній одяг певного кольору, як ознака соціального статусу людини'. Дещо відмінна картина спостерігається в англійській номінації *blue-coat* «one who wears a blue coat» (OED), яка засвідчує ідентифікацію на основі змінних у часі характеристик об'єкта. Акт ідентифікації в цьому випадку передбачає характеристику об'єкта у просторово-часовому зрізі, в якому виявляється «непостійний аспект об'єкта» (Шатуновский, 1996, с. 88), пор.: (1598) *A swaggering blew-coate* ['almsman', 'beadle'] *at an ale-house doore.* (1699) *That the fame could so soon reach Phalaris's ear in his Castle through his Guard of Bluecoats* ['soldiers']. (1862) *The admiral became gracious and condescending to his brother bluecoats* ['sailors']. (1932) *No cop could think that he was going to get away with pushing his son. And he told the damn bluecoat* ['policeman'] *that he'd punch him all over the corner* (OED). Таку ж ситуацію спостерігаємо в номінаціях із широким екстенціоналом значення, пор.: *green collar* «workers in a wide range of professions relating to the environment and renewable energy»: *Unfortunately, there is a tremendous shortage of individuals with the necessary skills in sustainability practices, and employers seeking more «green-collar» workers often face bleak prospects* (FD).

У межах ситуації «виділення (виокремлення)» ідентифікація засвідчує звуження обсягу локалізатора. Сфера буття «конкретизується і переважно звужується: «справжньою», безпосередньою сферою буття є в цьому випадку не множина, позначена локалізатором або асоційована з ним загалом, а та підмножина цієї множини, яка належить до класу (роду), позначеному означуванним іменем» (Шатуновский, 1996, с. 142). У такий спосіб ідентифікація об'єкта реалізується через відношення «елемент – підмножина», пор.: *fifth wheel* «an unneeded extra, superfluous person»: *Bill always begs to come on camping trips with us, but really, he's a fifth wheel* – локалізатором об'єктів є підмножина 'зайвість (непотрібність); надмірність', пор.: *superfluous* «that is not needed or required; unnecessary, needless, uncalled-for; excessively abundant» (OED). Особливістю артефактних номінацій, дотичних до ситуації «виділення (виокремлення)», є наявність у їх семантиці оцінних компонентів, які характеризують ступінь ціннісного ставлення до об'єкта позначення, пор.: *big cheese* «an important person in a company or an organization with a lot of influence»: *He left business school and became a big cheese in the City* (CD); *penny pincher* «a niggardly person»: *Typical of the penny-pincher miser* (OED); *smart cookie* «a clever person who makes good decisions»: *The woman in charge was obviously a smart cookie with a lot of experience* (CD).

2. Артефактні номінації в аспекті дескрипторної теорії метафори

Згідно з положеннями дескрипторної теорії метафори (Баранов, 2014) дескриптори позиціоновано як двохелементну множинність метафоричної проекції (mapping) царин джерела (сигніфікативний дескриптор) та мети (денотативний дескриптор). Множинності сигніфікативних дескрипторів, об'єднані спільною темою, формують метафоричні моделі; множинності денотативних дескрипторів характеризують типи метафоризованих сутностей. Зокрема, метамовний запис дескрипторів для номінації *bluejacket* «an enlisted man in the navy» виглядатиме так: {<blue jacket, ОДЯГ (УНІФОРМА)>, <an enlisted man in the navy, ЛЮДИНА ПЕВНОЇ ПРОФЕСІЇ>}.

2.1. Сигніфікативні дескриптори

А. КЛАС «ОДЯГ (ЕЛЕМЕНТ ОДЯГУ)»: *black belt, black-coat, bluecoat, blue apron, greencoat, green beret, grey-coat, redcoat, red-clout, black gown, blue-gown, red-gown, black-hood, white-hood, blackjacks, bluejacket, red-jacket, yellowjacket, green apron, greenjerkin, bluebonnet, blue-ribbonist, white ribboner, bigwig, blue-collar, white-collar, pink-collar, gold-collar, red collar, purple collar, orange collar, green collar, scarlet collar, brown collar, black collar, grey-collar, blue-socking, smarty-boots, bootlick(er), piece of skirt, stuffed shirt, bad hat, black hat, red-hat, yellow hat, bluecap, mad-cap, redcap, whitecap, brownshirt, blackshirt, blue shirt, greenshirt, redshirt, shirtlifter, shirt-man, white shirt, redtab, fancy pants, gumshoe, straw shoe, red scarf, white-cloak.*

Б. КЛАС «ПРЕДМЕТИ ДОМАШНЬОГО ГОСПОДАРСТВА (МЕБЛІ, НАЧИННЯ, ІНСТРУМЕНТИ ТОЩО)»: *armchair strategist, armchair critic, armchair traveller, blackballer, bluebottle, chatterbox, green carder, stool-pigeon, desk general, part of the furniture, wet blanket, tin-pot, pot hunter, carpet-bagger, lick-dish, lick-platter, whipping-boy, pencil-neck, regular brick, only a pawn, penny pincher, brown-bagger, red-tapist, yellowknife, yellowhammer, perfect picture.*

В. КЛАС «ЇЖА»: *big cheese, butter-fingers, bread-winner, chocolate box, lollipop man (lady), sandwich man, smart cookie.*

Г. КЛАС «ЗБРОЯ»: *battle-axe, big gun, brown bomber, cannon-fodder, hatchet-man.*

Ґ. КЛАС «СПОРУДИ»: *blue-domer, whited sepulchre, tower of strength.*

Д. КЛАС «ТРАНСПОРТ»: *big wheel, fifth wheel, third wheel, motor-mouth, slow coach.*

2.2. Денотативні дескриптори

А. КЛАС «СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ» (ідентифікація об'єкта за ознакою атрибуту, пов'язаного із життям і стосунками людей у певному суспільстві):

(а) інституційна (належність до певної організації, установи, закладу тощо), пор.: *black-hood* «a non-regent member of the senate of the University of Cambridge»; *orange collar* «prison laborers, named for the orange jumpsuits commonly worn by inmates»; *red collar* «Communist Party officials in private companies (in China)»; *whitecap*

«one of a self-constituted body in the United States who commit outrages upon persons under the pretence of regulating public morals»;

(б) професійна (пов'язана із певною професією або професійною галуззю, професійною діяльністю), пор.: *black collar* «workers in illegal professions»; *bluebottle* «policeman»; *brown bomber* «Aus. slang [introduced in 1946 as jobs were created for disabled war veterans] an officer employed to enforce parking regulations; a traffic warden or 'parking cop'»; *lollipop man (lady)* «a traffic warden who escorts children across the road»; *pink-collar worker* «someone working in the care-oriented career field or in fields historically considered to be women's work»; *red-clout* «a military policeman; U.S. a porter at a railway station»; *scarlet collar* «workers in the sex industry»;

(в) етнічна (належність до певної етнічної групи, пов'язаний з культурою певного етносу), пор.: *bluecap* «a Scot, a Scotchman»; *yellowknife* «an Algonquian people living east of Great Slave Lake, Canada, being closely related to the Chipewyan, and speaking the same language»;

(г) історична (пов'язана із певною історичною подією), пор.: *bluecoat* «U.S. a soldier in the Federal army during the Civil War»; *greycoat* «U.S. a soldier of the Confederate army in the American Civil War»;

(ґ) статусна (яка засвідчує певний соціальний стан людини), пор.: *black hat* «Australian slang a newly-arrived immigrant»; *brown-bagger* «U.S. Services' slang a married man»; *grey collar* «elderly individuals working beyond the age of retirement».

Б. КЛАС «ЦІННІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ» (ідентифікація об'єкта за ознакою його індивідуальної або суспільної оцінки):

(а) етична (позитивна або негативна оцінка об'єкта), пор.: *black hat* «U.S. colloq. a bad guy»; *white-hat* «U.S. slang a good man»; *whited sepulchre* «innocent and pure in appearance, but dirty and corrupt within»;

(б) інтелектуальна (оцінка об'єкта за ознакою його розумових якостей, вмінь), пор.: *black gown* «a learned man»; *hatchet-man* «a person who is expert at destroying the reputation of an opponent»; *new collar* «someone who develops technical and soft skills needed to work in the contemporary technology industry through nontraditional education paths»; *purple collar* «skilled workers; information technology workers»; *smart cookie* «a clever person who makes good decisions»; *smarty-boots* «a know-all, someone who knows all the answers»;

(в) емотивна (оцінка об'єкта, зумовлена чинником емоційного ставлення до його якостей, поведінки тощо), пор.: *battle-axe* «a domineering, aggressive woman, one who likes to take charge of any activity»; *regular brick* «a kind-hearted, unselfish person»; *stuffed shirt* «a pompous bore»; *wet blanket* «one who spoils other people's fun by ill-humour or excessive seriousness, a depressing influence»;

(г) експресивна (оцінка об'єкта за ознакою певної образної характеристики), пор.: *butter-fingers* «someone who lets something slip between his fingers as if they were made of butter»; *boot-licker* «one who curries favour; a toady, a sycophant»; *lick-dish* «one who is over-fond of eating, one who eats greedily or to excess, a glutton»; *motor-mouth* «someone who talks a lot»; *slow coach* «someone who is very slow in his actions»; *sandwich man* «a man who carries advertising boards both in front and behind»;

(р) естетична (оцінка об'єкта з позицій уявлення про прекрасне або огидне), пор.: *perfect picture* «lovely to look at»: *The bride was a perfect picture* (PDEI, p. 152);

(д) утилітарна (оцінка об'єкта в аспекті його практичного використання), пор.: *stool-pigeon* «a person employed as a decoy by criminals»; *straw shoe* «a professional false witness hired by an unscrupulous attorney»; *whipping-boy* «someone who is made responsible for the mistakes and faults of another»; *bread-winner* «the wage-earner who supports the family»;

(е) нормативна (оцінка об'єкта в аспекті визначеної норми, правила, припису), пор.: *armchair strategist* «one who plans a military operation from the security of his own home without having to fight»; *brown-bagger* «U.S. a person who brings their own lunch to work»; *blue-domer* «one who does not go to church, preferring to worship beneath the 'blue dome' of heaven»; *desk general* «a general whose experience has been limited to administration, and who has had no battle experience»; *fancy pants* «an over-sophisticated person»; *pot hunter* «someone who takes part in sporting events for the sake of the prizes and not for the fun of it»; *red-tapist* «one who adheres strictly or mechanically to official routine»;

(є) тіміологічна (оцінка об'єкта за ступенем його важливості, цінності та значущості), пор.: *big gun* «a person of distinction or importance; one who is great or eminent in anything»; *cannon-fodder* «men who are regarded by the high command as unimportant enough to sacrifice in war»; *chocolate box* «a face who possesses pretty features but is lacking in individuality or distinction»: *She was a nice chocolate box* –

nothing more (PDEI, p. 160); *only a pawn* «a person of a very minor importance»; *third wheel* «someone who is in a situation where they are not needed»; *tin-pot* «a self-important official who inspects an active unit in the army and expects a lot of ceremony and fuss».

В. КЛАС «СЕМІОТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ» (ідентифікація об'єкта з певним стереотипно-символічним смислом, канонізовано або конвенціоналізовано закріпленим у суспільній свідомості):

(а) символічна (ідентифікація об'єкта з певним канонізованим у суспільстві смислом), пор.: *tower of strength* «a person one can always turn to for sympathy and support in times of trouble», див. *tower* в (Cooper, 1987, p. 175);

(б) квазісимволічна (ідентифікація об'єкта з певним конвенціоналізованим у суспільстві смислом), пор.: *blackballer* «one who casts a vote rejecting somebody»; *blue-ribbonist* «a total abstainer who wears a blue ribbon as a badge of his principles»; *white ribboner* «one who wears a white ribbon as a badge of temperance; a teetotaler».

2.3. Регулярні співвідношення сигніфікативних та денотативних дескрипторів

Найчисленнішим класом сигніфікативних дескрипторів є клас «одяг». Артефактні назви, які належать до цього класу, кодують інформацію про соціальні (інституційну, професійну, етнічну, історичну, статусну) та ціннісні (етичну, інтелектуальну, емотивну, експресивну, нормативну, тіміологічну) характеристики людини. Для класу «предмети домогосподарства» визначальними є соціальні (професійна) та ціннісні (емотивна, експресивна, естетична, утилітарна, нормативна, тіміологічна) характеристики. Клас «їжа» орієнтований на соціальні (професійну) та ціннісні (інтелектуальну, експресивну, утилітарну, тіміологічну) характеристики. Для класу «зброя» істотними є соціальні (професійна) та ціннісні (інтелектуальна, емотивна, тіміологічна) характеристики. Для класу «споруди» основними є ціннісні (етична, нормативна) та семіотичні (символічна) характеристики. Клас «транспорт» обмежений фрагментом ціннісних (експресивної, тіміологічної) характеристик людини.

Найрепрезентативнішим класом денотативних дескрипторів є клас «ціннісна характеристика людини». Клас виявляє регулярні співвідношення зі всіма класами сигніфікативних дескрипторів. Для

класу «соціальна характеристика людини» характерне співвідношення з класами «одяг», «їжа», «предмети домогосподарства» та «зброя». Менш численним є клас «семіотична характеристика людини», який співвідноситься з класами «одяг», «предмети домогосподарства» та «споруди».

3. Когнітивні моделі антропометричних артефактних номінацій

Регулярні співвідношення сигніфікативних та денотативних дескрипторів антропометричних артефактних номінацій відображають певний смисловий аспект номінації – актуалізацію тих антропометричних смислів, які репрезентують наші уявлення про людину в її взаємодії зі світом матеріальних речей. Підставою номінативної репрезентації таких смислів слугують антропометричні когнітивні моделі (АКМ) – базисні елементи мовної когніції, які формують «концептуальний каркас» для реалізації номінативних стратегій артефактних назв. Антропометричні артефактні номінації можуть бути реалізовані на основі трьох типів АКМ:

АКМ I: хтось має щось (чогось) БІЛЬШЕ або МЕНШЕ від того, що зазвичай має людина. Модель задає орієнтир тим артефактним номінаціям, які актуалізують антропометричні смисли 'надмірність' або 'нестача'. Активізація цих смислів в етносвідомості та формування відповідної структури мовного знака фіксує факт розширення стереотипізації на основі кількісної характеристики об'єкта номінації, пор.: *bigwig, fifth wheel, third wheel, slow coach* та ін.

АКМ II: хтось має щось НЕ ТАКЕ, що зазвичай має людина. Цей тип моделі характерний для тих артефактних номінацій, які актуалізують антропометричний смисл 'відмінність'. Домінуючий статус цієї ознаки визначається фактом розширеної стереотипізації на основі якісної характеристики об'єкта номінації, пор.: *black-hood, bluecap, bluecoat, brownshirt, orange collar* та ін. Сценарій стереотипізації розгортається на тлі протиставлення людини як типового представника певного суспільства, пор.: *bluecoat* «a person who wears a coat that is blue», та як соціальної особи, що виконує визначені функції в суспільстві, пор.: *bluecoat* «a police officer; a soldier in the U.S. Army in earlier times».

АКМ III: хтось має щось ТАКЕ, чого зазвичай не має людина. Використання цього типу моделі характерне для ціннісно

зумовленої номінації. Залучаючи мовні знаки на позначення якостей, невластивих більшості людей, цей тип номінації фіксує в номінативній структурі антропометричний смисл 'винятковість'. Підґрунтям розширеної стереотипізації у цьому випадку стає оцінка. Сформована на основі індивідуальних або суспільних суджень про якість, цінність, достоїнства об'єкта номінації, оцінка кваліфікує об'єкт як особливе, подекуди неординарне явище, пор.: *butter-fingers, purple collar, smarty-boots, wet blanket* та ін.

Варто відзначити, що виокремлені моделі не є самодостатніми для вивершення номінативних стратегій артефактних назв. Стратегії можуть бути реалізовані на основі залучення декількох моделей. Зокрема, номінація *fancy pants* «an over-sophisticated person» виявляє ознаки моделі АКМ III, позаяк вказує на прирощення смислу 'винятковість', пор.: *fancy* «of superfine quality or exceptional appeal» (RHWUD). Поза тим, номінація також актуалізує антропометричний смисл 'надмірність' (АКМ I) за ознакою перевершення міри, норми вияву якості, пор.: *over-* «over or beyond' in degree or quality» (OED), пор. корелят *fancy pants* «an overly dressed up person» (UD).

4. Висновки

Антропометричні артефактні номінації – це ідіоматичні назви, які характеризують людину за ознакою певного матеріального об'єкта (артефакту). Англійські номінації засвідчують виразну тенденцію до соціалізації, аксіологізації та семіотизації артефактного світу людини і підтверджують закономірність зумовленості номінативних процесів чинником предметно-пізнавальної діяльності людини. Номінативні стратегії антропометричних артефактних назв в англійській мові реалізовано на основі лінгвокогнітивного механізму розширеної стереотипізації. Такий механізм регулює концептуальне наповнення структури мовного знака залежно від того, яка ознака стереотипу набуває домінуючого статусу в процесі номінації. Актуалізація відповідної ознаки в етносвідомості представників англійської мовної спільноти створює підґрунтя для експлікації в номінативній структурі артефактних назв додаткових антропометричних смислів – семантичних позицій знака, які кодують інформацію про певний матеріальний об'єкт. Реалізацію таких смислів визначають антропометричні когнітивні моделі – базисні елементи мовної когніції, які слугують підґрунтям номінативного втілення інформації про людину в її взаємодії зі світом матеріальних речей.

Перспектива реконструкції мовної картини матеріального світу людини визначає доцільність дослідження антропометричних артефактних номінацій у зіставно-типологічному аспекті. Вибір аспекту зумовлений тенденцією сучасних семантичних студій до поглибленого аналізу лексичних номінацій у споріднених і неспоріднених мовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Аладько, Д.О. (2014). Номінації артефактів в аспекті категоризації матеріального світу. *Одеський лінгвістичний вісник*, 4, 4-7.
- Андрейченко, О. (2012). Артефактна метафора в політичному дискурсі (на матеріалі сучасних українських ЗМІ). *Культура народів Причорномор'я*, 239, 102-105.
- Арутюнова, Н.Д. (1976). *Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы*. Москва: Наука.
- Арутюнова, Н.Д., & Ширяев, Е.Н. (1983). *Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение*. Москва: Русский язык.
- Баранов, А.Н. (2014). *Дескрипторная теория метафоры*. Москва: Языки славянской культуры.
- Васильева, О.Г. (2006). *Концептуальна семантика субстантивних композитів-бахуврихі (на матеріалі антропосемічної лексики сучасної англійської мови)*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київський національний лінгвістичний університет, Київ.
- Деменчук, О.В. (2004). Когнітивно-ономасіологічні особливості ідіоматичних бахуврихі антропосемічного поля в англійській мові. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Філологія*, 7(2), 90-101.
- Демьянков, В.З. (1994). Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. *Вопросы языкознания*, 4, 17-33.
- Крипке, С. (1982). Тождество и необходимость. В: Н.Д. Арутюнова (Ред.), *Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика (проблемы референции)*, 13, 340-376. Москва: Радуга.
- Кубрякова, Е.С. (2004). *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Языки славянской культуры.
- Кустова, Г.И. (2005). О семантическом потенциале слов энергетической и экспериенциальной сферы. *Вопросы языкознания*, 3, 53-79.

- Омельченко, Л.Ф. (1989). *Английская композита: структура и семантика*. Дисс. ... д-ра филол. наук. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка. Институт филологии, Киев.
- Петрова, Л.А. (2002). Актанты семантической позиции глаголов физического воздействия. *Культура народов Причерноморья*, 27, 81-86.
- Рахилина, Е.В. (2008). *Когнитивный анализ предметных имен: от сочетаемости к семантике*. Москва: Русские словари.
- Селиверстова, О.Н. (2004). *Труды по семантике*. Москва: Языки славянских культур.
- Селіванова, О.О. (2004). *Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти)*. Київ-Черкаси: Брама.
- Телия, В.Н. (1996). *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры.
- Тищенко, О.В. (2017). Концепт *НИТКА* як артефакт і предметний символ у фразеологічному та паремійному контексті польської, української та англійської мов. В: Н.В. Петлюченко (Ред.), *Концепты и контрасты* (с. 162-173). Одесса: Издательский дом «Гельветика».
- Топоров, В.Н. (1995). *Миф. Ритуал. Символ. Образ: исследования в области мифопоэтического*. Москва: Прогресс-Культура.
- Шатуновский, И.Б. (1996). *Семантика предложения и нереперентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика)*. Москва: Языки русской культуры.
- Carrara, M., & Mingardo, D. (2013). Artifact categorization. Trends and problems. *Review of Philosophy and Psychology*, 4, 351-373.
- Cooper, J.C. (1987). *An illustrated encyclopaedia of traditional symbols*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Grimm, S., & Levin, B. (2017). Artifact Nouns: Reference and Countability. In: *Proceedings of the 47th Annual Meeting of North East Linguistic Society (NELS 47)*. GLSA (Graduate Linguistics Student Association). Amherst, MA: University of Massachusetts.
- Levin, B., Glass, L., & Jurafsky, D. (2019). Systematicity in the semantics of noun compounds: The role of artifacts vs. natural kinds. *Linguistics*, 57(3), 429-471.
- Siefkes, M. (2012). The semantics of artifacts. How we give meaning to the things we produce and use. Available at: <http://www.gib.uni-tuebingen.de/own/journal/upload/d964eaab22a1dc852fdaf93c6c91e2dc.pdf>.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- BNC: *The British National Corpus*. Available at: <http://www.natcorp.ox.ac.uk>
- CD: *Cambridge Dictionary*. Available at: <https://dictionary.cambridge.org>
- FD: *The Free Dictionary*. Available at: <https://www.thefreedictionary.com>
- OED: *Oxford English Dictionary*. (2009). Electronic dictionary (vers. 4.0). Oxford: Oxford University Press.
- PDEI: *The Penguin Dictionary of English Idioms*. (1994). London: Penguin Books.
- RHWUD: *Random House Webster's Unabridged Dictionary*. (2000). Electronic dictionary of American English (vers. 3.0). Seattle, WA: Random House, Inc.; Multimedia 2000, Inc.
- UD: *Urban Dictionary*. Available at: <https://www.urbandictionary.com>

Мізін К.І.

доктор філологічних наук, професор
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

АРТЕФАКТНИЙ КОД КУЛЬТУРИ В СЕМАНТИЦІ УСТАЛЕНИХ ПОРІВНЯНЬ

Для зіставно-лінгвокультурологічних розвідок ідентифікація точок (структур, схем, механізмів тощо) перекодовування / трансформації семіотичної інформації в семантичну, і навпаки, є надзвичайно важливою. З цієї перспективи аналіз семантики фразеологічних одиниць, зокрема усталених порівнянь (УП), доцільно розпочинати з культурних кодів. Потреба в культурному коді виникає саме тоді, коли відбувається перехід від світу сигналів до світу смислу (змісту). Світ сигналів – це світ одиниць, які вираховуються в бітах інформації, а світ смислу – це ті значеннєві форми, що організують зв'язок людини зі світом ідей, образів і цінностей певної культури. Якщо у формалізованих мовах під кодом розуміється те, завдячуючи чому певне позначуване (значення, поняття) співвідноситься з певним позначуваним (денотатом, референтом), то код культури, зафіксований у мові в тому чи іншому вигляді, – це та конкретна абстракція, яка дає змогу осягти динаміку перетворення значення в смисл.

У мовознавстві існують різні підходи до визначення поняття «культурний код»:

1) культурний код вважається ключовим поняттям теорії інтертекстуальності, оскільки мова – як таксон культури – здійснює лінгвокультурний зв'язок між поколіннями. Відповідно, існує російський культурний код і набір ключів для нього (Шаховский, 2008, с. 7-8);

2) досить поширеною є думка (див., напр.: Санлыер, 2008, с. 3), що власне мова і є культурним кодом нації (пор. поняття «англійський лінгвокультурний код» (Гашимова, 2005)). Подібні міркування висловлює М.Л. Ковшова, вважаючи, що мова є найбільш універсальним і базовим кодом: «Мова являє собою оптимальний засіб вираження культурних смислів, сприяє їх збереженню та

трансляції; «тіла» знаків для презентації своїх смислів культура «запозичує» в мові, перетворюючи багато її знаків зі знаків вербального коду в знаки вербального коду культури, і в такий спосіб подвоює його вторинність» (Ковшова, 2009, с. 5-6);

3) універсальним культурним кодом вважаються предметні метафори – найважливіший код культури, актуальний для різних епох, традицій і інтракультурних умов (Берестнев, 2008, с. 43);

4) деякі мовознавці обґрунтовують існування фразеологічного коду, водночас говорячи і про культурні коди (див., напр.: Зеленкина, 2001, с. 4; 16), оскільки фразеологічний фонд на образному рівні є втіленням цілої низки культурних кодів, субкодів та їх фрагментів (пор. зооморфний код культури й зооморфні коди (Гукетлова, 2009, с. 3-4; 7; 13) та фразеологічні образи як складники культурних кодів (Железняк, 2005, с. 6);

5) у лінгвосеміотиці код культури визначають як «систему означування (набуття знаком культурно-семантичних смислів. – *К.М.*), тобто сформовану стереотипами етнокультурної свідомості конфігуративну сукупність знаків і механізмів їх застосування з метою здійснення двох взаємопов'язаних процесів: (а) утворення і структурування довербальних смислів та (б) їх вербалізації при опрацюванні, перетворенні, зберіганні й передачі позагенетичної інформації в межах певної комунікативно-прагматичної парадигми» (Алефиренко 2002, с. 61-62);

6) етнолінгвісти (Є. Бартмінський, М.І. Толстой та ін.) мають дещо інше розуміння кодів культури, виокремлюючи чотири найважливіших – 1) вербальний, 2) поведінковий, 3) міфолого-ідеологічний та 4) предметно-символічний. Ці коди «утворюють базову єдність, що виконує роль когнітивної рамки відправника, доступного для дослідника» (Бартмінський 2005, с. 106-107). Як бачимо, мова для етнолінгвістів є лише одним із чотирьох, хоча і найважливішим, культурних кодів;

7) лінгвокультурологи визначають культурний код як систему знаків матеріального й духовного світу, що стали носіями культурних смислів: «... в культурі організуються та ієрархічно впорядковуються культурні коди – вторинні знакові системи, що використовують різні матеріальні й формальні засоби для кодування одного й того ж змісту, який зводиться в цілому до картини світу, до світорозуміння певного соціуму» (Гудков, 2007, с. 8). Це розуміння кодів культури близьке і нам, бо ці коди, по-перше, вважаються основною ланкою при лінгвокультурологічному аналізі

фразеологічних одиниць (ми солідарні з Г.А. Багаутдіною, Д.Б. Гудковим, М.Л. Ковшовою та іншими мовознавцями, які вважають, що коди культури є способом організації простору культури з метою його лінгвокультурологічного дослідження та модельною галуззю для опрацювання методології інтерпретування фразеологічних одиниць), а по-друге, вони утворюють систему координат, яка містить і задає еталони культури (Красных, 2002, с. 257), що має епістемологічне значення для цього дослідження у зв'язку з опрацюванням нами поняття «образ-еталон».

Лінгвокультурологи наголошують на тісних кореляціях понять «код культури», з одного боку, та «мовна картина світу», «культурний простір», «міф», «тематичне поле», з другого (див., напр.: Гудков, 2007, с. 19; 24; 62):

1) кореляція «культурний код – мовна картина світу»: культурні коди за допомогою мови як базової семіотичної системи задають картину світу, оскільки мова є своєрідним деміургом культурної реальності. Це повністю узгоджується з нашим розумінням мови як енергетичної системи. Як зазначає Р.С. Немов, «із самого початку філо- та онтогенетичного розвитку людської свідомості її суб'єктивним носієм стає мовлення, яке спочатку є засобом спілкування (повідомлення), а потім постає засобом мислення (узагальнення)» (Немов, 1998, с. 137). Відповідно, мова (мовлення) має відчутний вплив на процеси мислення, на формування свідомості представників певного етносу. Тому не лише культурні коди задають категоризацію мовної картини світу, але й навпаки. Важливим висновком для лінгвокультурологічних досліджень є те, що поняття «код культури» та «мовна картина світу» багато в чому виявляють структурну й функціональну ізоморфність, однак їх жодним чином не слід підмінити;

2) кореляція «культурний код – культурний простір»: культурні коди займають центральне місце в національному просторі культури, бо вони є структуроформувальними елементами останнього, перебуваючи, відповідно, в когнітивній базі лінгвокультурної спільноти. Оскільки культурним простором вважається форма існування культури в людській свідомості, а когнітивною базою – сукупність знань і уявлень, якими володіють усі або переважна більшість соціалізованих представників певного етносу, культурні коди можна визначити як категоризувальні «фільтри» когнітивної бази цього етносу та найуніверсальніші таксони його культурного простору. Показово, що М.Л. Ковшова обирає культурний код як

об'єднувальну основу для суміжних понять: «простір культури», «культурні знаки», «культурні смисли» тощо (Є. Бартмінський, С.М. Толстая, В.М. Телія, О.Л. Березович та ін.), розуміючи культуру як простір культурних кодів (Ковшова, 2009, с. 22). Ціннісний зміст, який кодується різними способами, формує картину світу, в якій розкривається світогляд культурного соціуму. «За функцією коди культури – це спосіб опису його (культурного соціуму. – К.М.) простору. За формою – це субстанціонально різні знаки матеріального й духовного світу. За змістом ці знаки є реаліями світу, переосмислені в естетичних і етичних категоріях, що стали носіями культурних ідей», тобто культура розуміється як простір культурних смислів, або ціннісного змісту, що напрацьований людиною при пізнанні світу, та кодів, вторинних знакових систем, у яких використовуються різні матеріальні й формальні засоби для позначення цих культурних смислів. М.В. Піменова зазначає, що «код культури – це макросистема характеристик об'єктів картини світу, об'єднаних загальною категоріальною властивістю [...] Код культури – це таксономія елементів картини світу, в якій об'єднані природні та створені руками людини об'єкти (біофакти й артефакти), об'єкти зовнішнього та внутрішнього світів (фізичні й психічні явища) [...] Коди культури виявляються у процесах категоризації світу» (Піменова, 2007, с. 79);

3) кореляція «культурний код – міф»: міф лежить в основі культурного коду (Гудков, 2007, с. 71). При цьому міф розуміється як вища істина, що не піддається рефлексії; істина, яка особистісно й конкретно переживається індивідом, пояснюючи йому світ та задаючи моделі поведінки в цьому світі. Вона майже непроникна для емпіричного досвіду і «чистої» логіки. На думку М.В. Піменової, «основу культурних кодів складає міфологічний символізм, суть якого полягає в перенесенні образів конкретних предметів на абстрактні явища (...). Елементи кодів слугують класифікаторами і квантифікаторами один для одного, за ними закріплена певна символічна культурна співвіднесеність» (Піменова, 2007, с. 80);

4) кореляція «культурний код – тематичне поле»: М.Л. Ковшова називає ту причину, за якою принцип організації культурного коду відрізняється від принципу організації тематичного поля (ідеографії): тематичне поле – це царина семантики (рівень мови), а для культурного коду важливим є вихід на культуру, тобто на ширшу семіотичну систему. На думку цієї дослідниці, тематична класифікація культурних кодів «дає змогу дослідити, як в об'єднаних

спільною темою та різних за субстанцією знаках втілюються ті чи інші культурні смисли», простежуючи при цьому як «природа, артефакти, зовнішні якості та внутрішні властивості людини набувають у процесі свого освоєння і пізнання особливого семіотичного смислу, культурного смислу, який виникає з непрямих смислів речей. Світ звільняється від своєї фізичної, матеріальної природи, щоб набути в уявленні людини про нього іншої, соціальної й духовної (моральної) мотивації» (Ковшова, 2009, с. 22).

Вагомим аргументом на користь залучення культурних кодів у зіставно-лінгвокультурологічних дослідженнях є їх універсальність, оскільки коди культури універсальні за своєю природою і властиві людині як *homo sapiens* (Красных, 2001, с. 5-6). Коди культури – це «сітка», яка накидається на навколишній світ, членує, категоризує, структурує та оцінює його. Вони корелюють із найдавнішими архетипними уявленнями людини, пов'язуючи мову та (наївну) картину світу людини. Тому кодам культури в основній своїй частині властивий ізоморфізм: у кожній культурі існує універсальний спектр кодів, але не всі їх елементи ізофункціональні. Пошук специфічних елементів, які вирізняють той чи інший код культури, дає змогу вказати на особливості культури, відображеної в мисленні народу, бо кожен його представник з дитинства засвоює ці коди разом із мовою. Важливою для нашого дослідження є теза, що культурні коди формують певну матрицю (систему координат), за допомогою якої задаються і потім зберігаються у свідомості еталони культури (Алефиренко, 2010, с. 88), оскільки ці еталони знаходять своє втілення безпосередньо в образах-еталонах УП, створюючи тісний зв'язок між культурою народу, його свідомістю (образ) та його мовою (образ-еталон).

Вартим уваги є положення про розмитість меж кодів культури. Периферії культурних кодів перетинаються одна з одною, постійно змінюючи конфігурації та дещо зміщуючи центри. Це хитросплетіння фіксується усталеними порівняннями, які постають унаслідок симбіозної взаємодії мінімум двох концептних полів, що репрезентують різні культурні коди. Зокрема, існує тісний зв'язок просторового коду з біоморфним і артефактним, оскільки простір найчастіше сприймається як заповнений контейнер, тобто як умістище тварин, рослин, артефактів тощо. Наше побутове оточення, зокрема, залишається значною мірою «абстрактною» системою: як правило, в ньому співіснують численні функціонально розрізнені речі й лише людина, виходячи зі своїх потреб, змушує їх співіснувати

в одному функціональному контексті. Саме з цієї причини предметний код обслуговує і метрично-еталонну сферу окультуреного людиною світу (Красных, 2003, с. 305), позначаючи, головним чином, просторові параметри (розмір) предметів (артефактів), пор.: англ. *as tall as a hop-pole* (досл.: високий, як жердина для хмелю) – «дуже високий» (пор. укр. *високий як жердина* – «дуже високий»); *dangle as on a clothes hanger* (досл.: звисати, як на плічках) – «дуже (не за розміром) широкий, просторий одяг»; *(as) big / large as a barn / parson's barn / a house* (досл.: великий, як комора / комора пастора / будинок) – «дуже великих розмірів»; *(as) big as the ship* (досл.: великий, як корабель) – «дуже великих розмірів» (пор. укр. *великий як гора* – «дуже великих розмірів»); нім. *groß wie ein Abortdeckel* (досл.: великий, як кришка унітазу) – «дуже великий / широкий»; *breit wie ein Kleiderschrank / Geldschrank* (досл.: широкий, як шафа для одягу / сейф) – «широкоплечий»; *lang wie eine Hopfenstange* (досл.: довгий, як жердина для хмелю) – «дуже високий»; укр. *як чугуївська верста* – «дуже високий»; *як телеграфний стовп* – «дуже висока й худа людина»; *як решетилівська толока* – «дуже широке що-н.»; *здоровий як дзвін* – «будинок великого розміру»; *здоровий як сарай* – «здоровий, сильний чоловік»; рос. (*длинный, высокий*) *как коломенская верста* – «надмірно висока, довгов'яза й худа людина».

Для того, щоб простежити шлях накопичення та процеси трансформації матеріальних культурних смислів в семантиці УП, скористаємося прикладами номінацій артефактного коду культури (Мізін, 2011).

Артефактний культурний код охоплює систему матеріальних і духовних знаків, у яких кодується зміст культурних предметів – артефактів. Неартефактні об'єкти світу належать до біоморфного коду культури. У межах системи артефактів слід виокремити реальні (матеріальні) й ментальні (духовні).

Дослідження фактичного матеріалу свідчить, що артефактний код культури формують численні концептополя, напр.: ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ, МЕБЛІ, ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ, ОДЯГ та ін. Найменш вивченим на сьогодні є концептополе ГАСТРОНОМІЧНИЙ ПОСУД, що спонукає нас дослідити УП, які представляють це концептополе, на основі зіставно-лінгвокультурологічного підходу. Не менш важливими є також дослідження артефактних номінацій в аспекті позначення ними певних концептів. Предметом нашого аналізу слугуватимуть назви артефактів, що позначають концепт АЛКОГОЛІЗМ.

Словниковий аналіз виявив той факт, що концепт ПОСУД має в різних мовах неоднаковий обсяг, формуючи, відповідно, різну кількість концептополів, наприклад, в українському лінгвосоціумі цей концепт утворює такі концептополя: ГАСТРОНОМІЧНИЙ ПОСУД, ПОСУД ДЛЯ ЗБЕРІГАННЯ ХІМІЧНИХ (ЛІКАРСЬКИХ) РЕЧОВИН, ВОДНИЙ ТРАНСПОРТ (НТСУМ, т. 2, с. 838), а в німецькому – ГАСТРОНОМІЧНИЙ ПОСУД, НАБІР ІНСТРУМЕНТІВ, ЗБРУЯ (KW, S. 398), тому ми обрали для вивчення лише спільний змістовий ракурс цього концепту – посуд для приготування, споживання чи зберігання їжі. Аналіз концептополя ГАСТРОНОМІЧНИЙ ПОСУД покликаний продемонструвати недискретність системно-мережевих зв'язків у межах кодів і субкодів культури, тобто не просту взаємодію, а «сплетення» одного коду / субкоду з іншим, розмитість меж між ними, їх взаємопереходи, бо одним із випадків такого «сплетення» культурних (суб)кодів і є концептополе ГАСТРОНОМІЧНИЙ ПОСУД, яке однаковою мірою належить і до артефактного коду, і до гастрономічного й соматичного субкодів антропоморфного коду культури.

Ми наголошуємо на тісному зв'язку концептополів ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ЛЮДИНИ соматичного субкоду та ГАСТРОНОМІЧНИЙ ПОСУД артефактного коду культури (див., напр., аналіз концептів ГОЛОВА й ОКО, які вербалізують УП англ. *(as) big / round as saucers*; нім. *Augen machen wie Kuchenteller*; укр. *дивиться наче тарілку проковтнув*; рос. *голова как чугу́н*). Показово, що лінгвокреативний «дух» українського та російського етносів виявляє значну активність при вторинній номінації зовнішності людини за допомогою знаків зі змістом гастропосуду, напр.: укр. *голова як фаска* (фаска – невелика діжечка для масла, сиру) – «нерозумна людина»; рос. *голова как ведро* – «занадто велика (та дурна) голова»; *голова как пивной котёл* – «дуже велика й кругла голова (обмеженої та грубої людини)» (ССНП, с. 160; ССРЯ, с. 56; 192). В образно-мотиваційній базі таких УП лежать специфічні / унікальні (напр., укр. «фаска») образи-еталони. При цьому УП із семантикою гастропосуду вербалізують у цих етносах і концепт ОБЛИЧЧЯ, напр.: укр. *ника як чавун* – «пикатий, круглолиций»; рос. *лицо / морда как сковорода* – «велике, кругле, плоске та лискуче (червоне) обличчя» (ССНП, с. 160; ССРЯ, с. 391).

Мовна свідомість британців демонструє, як і у випадку з антропосоматизмами, певні рестрикції при номінації зовнішності людини. Такі обмеження можуть свідчити, якщо не брати до уваги

сучасні тенденції у вторинній номінації (особливо в американському варіанті англійської мови), про деяку «витонченість» британців у позначанні об'єктів навколишнього світу, на чому ми не раз наголошували в цій роботі. Натомість у німецькій, українській і російській когнітивних (концептних) картинах світу концептополе ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ЛЮДИНИ є дуже розгалуженим і активно розбудовується за допомогою гастроконцептів, зокрема концепту БОЧКА, виявляючи при цьому спільні когнітивно-семіотичні стратегії, що реалізуються в акті номінації (простежуємо не лише подібні образи-еталони, але й спільну гендерну семантику), напр.: нім. *dick wie ein Fass / eine Tonne* (досл.: товстий, як бочка) – «корпулентна людина (жінка)»; укр. *баба як фаса* – «огрядна, товста жінка»; *товстий як бочка* – «огрядний чоловік»; рос. *толстый как бочка* – «огидно гладка й масивна жінка (рідко чоловік)»; *круглый как бочонок* – «невелика, але товста й округла людина» (НУФС-УП, с. 183; ССНП, с. 155; ССРЯ, с. 42). У російській мові семантику огрядної людини передають і етномарковані образи-еталони, наприклад, один із національних символів Росії – «самовар», напр.: *толстый как самовар* – «дуже огрядна, червонолиця та кругловида людина» (ССРЯ, с. 377).

Аналіз артефактних УП свідчить, що мовна свідомість українців і росіян маніфестує концептний зв'язок соматичного, гастрономічного субкодів і артефактного коду культури, представлений концептами НОГА та БОЧКА, в результаті якого утворилися УП укр. *ноги як кадовбьята* (кадіб – велика бочка) – «людина з товстими, опухлими ногами»; рос. *ноги как два бочонка* – «дуже наліті, безформно товсті й короткі ноги» (ССНП, с. 102; ССРЯ, с. 42). Особливим лінгвокреативом відзначається тут російський етнос, де існують усталені асоціації ніг із пляшкою, очей з відрами, талії з чаркою тощо, напр.: *ноги как бутылки* – «негарні, великі, дуже потовщені донизу (з повними, пухлими литками) жіночі ноги»; *живот как бочонок* – «опуклий живіт, який випирає наперед»; *глаза как ведра* – «занадто великі, широкі (дурні) очі»; *талиа как рюмка / рюмочка* – «дуже тонка, вузька талія (жіноча)»; *ноги как у ступы* – «дуже важкі, наліті, незграбні ноги» (ССРЯ, с. 50; 42; 55; 374; 420).

Спільним для німців і росіян є усталений концептно-асоціативний зв'язок «бочка – це алкоголь», напр.: нім. *voll wie ein Fass / eine Tonne* (досл.: повний, як бочка) – «повністю п'яний»; рос. *пить как (бездонная) бочка* – «людина, яка зловживає алкоголем»; *разбухнуть как бочка* – «людина, яка «розбухла» від випитого у

великій кількості алкоголю»; *несёт как из (винной / пивной) бочки* – «дуже сильний, різкий, неприємний запах від людини, яка випила багато алкоголю»; *пустой как бочонок* – «1) абсолютно пустий і голодний шлунок; 2) людина, яка не випила й каплі алкоголю» (НУФС-УП, с. 183; ССРЯ, с. 41-42). Як бачимо, особливо актуальним цей усталений концептно-асоціативний зв'язок є для росіян, де традиційною була культура продавати алкогольні напої (не лише пиво) «з бочки». У німців безпосередньо з алкоголем може асоціюватися такий гастропосуд, як «*Topf*» (каструля, горщик) і «*Krug*» (кухоль), напр.: *saufen wie ein lecker Topf* (досл.: пиячити, як дірява каструля) – «дуже пиячити»; *im Krug kommen mehr um als im Kriege* (досл.: у кухлі помирає більше, ніж на війні) – «від чарки більше людей помирає, ніж у морі потопає» (НУФС-УП, с. 183; 248).

Спільним не лише для німців і росіян, але й для українців є когнітивний сценарій наповнення бочки рибою, яка укладається якомога щільніше, напр.: нім. *dichtgedrängt stehen wie die Heringe in der Tonne / im Fass* (досл.: щільно стояти, як оселедці в бочці) – «дуже тісно стояти один біля одного»; укр. *як оселедців у бочці* – «багатолюдно, тісно»; рос. *как сельди в бочке* – «велике скупчення людей у тісному приміщенні» (НУФС-УП, с. 79; ССНП, с. 18; ССРЯ, с. 385). Із певним застереженням (з огляду на розбіжності у формі й змісті) ці УП можна визначити як фреквентивні.

В українській і російській мовах образ-еталон «бочка» розбудовує компаративне фразеополе «Мовленнева діяльність людини», напр.: укр. *бубонить как у бочку* – «говорить глухим, неприємним голосом»; рос. *гремёт как пустая бочка* – «балакун, який голосно говорить»; *говорит как из бочки* – «людина, яка говорить лунким, глухим, глибоким, понурим і монотонним голосом»; *голос как из бочки* – «низький, глухий, лункий голос» (ССНП, с. 18; ССРЯ, с. 42). У росіян з мовленневою діяльністю людини асоціюється ще й образ-еталон «діряве відро»: *болтун как худое ведро* – «хто-н. не може тримати язик за зубами» (ССРЯ, с. 56). Це УП виникло в результаті фразеологізації когнітивного сценарію витікання рідини з дірявого відра (асоціація з «витіканням» слів із відкритого рота).

Перцептивні (слухові) ознаки лягли в основу образно-мотиваційної бази російського УП *кашляют как в бочку* – «лункий, глухий, басистий і надтріснутий кашель» (ССРЯ, с. 42). Натомість український образ-еталон «бочка» бере участь у формуванні компаративного фразеополя «Інтелектуальні здібності людини», напр.: *дурный как десять бочок дьогтю* – «дуже дурний» (ССНП, с. 18).

У російській мові подібну семантику передають образи-еталони «пляшка» та «горщик», напр.: *тёмный как бутылка* – «дуже темна, некультурна, неграмотна й невихована людина»; *голова как дырявый горшок* – «дурна й забудькувата людина»; *голова как пустой горшок* – «абсолютно дурна та легковажна людина» (ССРЯ, с. 50; 87).

Концепт БОЧКА є найпоширенішим серед концептів гастропосуду, які представляють компаративно-фразеологічну картину світу українців і росіян. Цей концепт може вербалізуватися також за допомогою УП, які не передають антропосемантики, напр.: укр. *як у бездонну (діряву) бочку* – «у великій кількості, безконечно, марно»; рос. *как бездонная бочка* – «що-н., що вимагає великих капіталовкладень, значних витрат»; *темно как в бочке* – «абсолютна п'ятьма» (СФУМ, с. 37; ССРЯ, с. 42). Хоча й інші гастроконцепти, особливо британські та російські, можуть об'єктивуватися УП, які не містять у своєму значенні характеристик людини, напр.: англ. *(as) big as a dinner plate* (досл.: великий, як таця) – «предмети великих розмірів»; рос. *(видно) как на подносе* – «дуже ясно й чітко видимі об'єкти»; *видно (видеть) как на блюдечке / блюде* – «предмети, розташовані на відкритому місці, які добре й чітко видно (часто з височини та здалеку)»; *(кружки, стаканы) как ведра* – «занадто великий, об'ємний посуд для пиття»; *(кастрюля, сковорода) как лохань* – «кастрюля, сковорідка тощо, які більші за звичайний для них розмір»; *хрупкий как (глиняный) горшок* – «що-н. крихке, ламке, ненадійне»; *круглый как сковорода* – «що-н. велике й абсолютно кругле (напр., млинець, плоский шматок дерева тощо)» (АУСКФ, с. 39; ССРЯ, с. 327; 35; 55; 227; 87; 391). Як бачимо, порівняння предметів навколишньої дійсності з гастропосудом релевантне насамперед для російської мовної свідомості, де простежуємо тісний зв'язок артефактного коду культури з просторовим. Попри це, деякі УП можна ідентифікувати як фреквентивні, напр.: нім. *es gießt wie aus / mit Eimern* (досл.: ллє, як з відра) – «ллє як з відра»; укр. *лити як з відра* – «1) дуже сильно, потоками (про дощ); 2) дуже сильний, zalивний (про дощ)»; рос. *лить как из ведра* – «дуже сильний, інтенсивний дощ, ливень» (НУФС-УП, с. 52; СФУМ, с. 105; ССРЯ, с. 55).

Ще один гастроконцепт – СТУПА – може актуалізуватися у компаративно-фразеологічній картині світу як українців, так і росіян. Його поняттєвий складник репрезентований історичною реалією – посудом, у якому за допомогою товкача розмелювали зерно, напр.: укр. *ходе неначе ступа* – «дуже повільно пересувається»; рос. *как ступа* – «незграбна й неспритна жінка» (ССНП, с. 148; ССРЯ, с. 420).

В українців ступа асоціювалася з чимось незначним (предмет / подія) або з обмеженою людиною, напр.: *носитья як баба зі ступою* – «приділяє увагу чомусь малозначному»; *дурний як ступа* – «дуже дурний»; *тупий як товкач у ступі* – «дуже дурний» (ССНП, с. 11; 148). Ці УП постали в результаті фразеологізації когнітивного сценарію розмелювання зерна у ступі, для чого необхідно було його довго товкти товкачем. Аналогія виникає з людиною, якій важко дається навчання, бо їй також потрібно довго «товкти».

Численні УП з образами-еталонами, які передають семантику гастропосуду, постали внаслідок особливостей світобачення зіставлюваних етносів. Так, культ пива в німців зафіксовано в УП *jmdn kaltstellen wie eine Flasche Bier* (досл.: поставити кого-н. охолоджуватись, як пляшку пива) – «кого-н. попередньо позбавити сфер впливу» (НУФС-УП, с. 30). Специфічно німецькою є асоціація «гри» (дрижання) холодцю в тарілці з чванливою людиною, напр.: *angeben wie ein ein Teller Sülze* (досл.: вихвалятись, як тарілка холодцю) – «хотіти здаватися більшим, ніж є насправді» (НУФС-УП, с. 180).

Релевантним для української лінгвокультури є концепт ОПОЛОНИК, напр.: *замішався як ополоник між ложками* – «дуже виділяється в товаристві»; *мішається як жіночий ополоник* – «лізе не в свої справи» (ССНП, с. 106), а для російської – концепти КОТЁЛ і САМОВАР, напр.: *звенеть как котёл* – «1) округлі (металічні) предмети, що лунко дзвенять; 2) лункі, резонуючі, тупі звуки, які відчуються при головному болі (від удару, контузії, похмілля тощо)»; *сиять как медный котёл* – «людина, яка сяє, посміхається (по-дурному) від задоволення, радості, щастя»; *кипеть как котёл* – «люди, що перебувають у стані надзвичайного збудження, хвилювання, напруги»; *кипеть / вскипеть как самовар* – «людина, яка раптово розгнівалася»; *(равнодушный, бесчувственный) как холодный самовар* – «дуже байдужа, нечутлива людина» (ССРЯ, с. 192; 376). Крім цього, російська компаративно-фразеологічна картина світу демонструє зв'язок артефактного з просторовим кодом культури, напр.: *(озеро, пруд) как блюдце* – «ідеально кругла стояча водойма (зі спокійною, рівною поверхнею)» (ССРЯ, с. 36). Не існує в англійській, німецькій і українській мовах еквівалентів / аналогів російським УП *поднести как на блюдецке с голубой каёмочкой* – «що-н., що подається кому-н. у готовому вигляді, позбавляючи його від зайвих зусиль» та *сидеть как кувшинчик* – «тварина (кішка) або людина (дитина), які сидять прямо, строго й витончено» (ССРЯ, с. 35; 203).

Широко представлений артефактний код культури у концепті АЛКОГОЛІЗМ. Особливо це актуально для німецької лінгвокультури, напр.: *saufen wie ein Loch / ein Schlauch* (досл.: пити, як дірка / шланг) – «зловживати алкоголем». Образи-еталони таких УП можуть замінюватися сучасними артефактами, напр.: *saufen wie ein U-Boot* (досл.: пити, як підводний човен) – «зловживати алкоголем» (WDU, S. 716; 861).

Образно-мотиваційну структуру УП із семантикою сп'яніння репрезентують і артефакти, які можуть «наповнюватися» чи «бути повними», – контейнери. Це свідчить про актуальність для німецької мовної свідомості усталений концептно-асоціативний зв'язок «алкоголік – це контейнер», напр.: *voll wie ein Sack* (досл.: повний, як мішок) – «дуже п'яний»; *voll wie eine Spritze / ein Eimer / eine Tonne* (досл.: повний, як шприц / відро / бочка) – «дуже п'яний»; *voll wie eine Radehacke* (досл.: повний, як мотика) – «дуже п'яний» (KW, S. 770; WDU, S. 195; 839; 647). Для російської мовної свідомості цей усталений концептно-асоціативний зв'язок є також актуальним, напр.: *пить как бочка / цистерна* – «зловживати алкоголем» (ССРЯ, с. 41; 475). З алкоголем асоціюються і артефакти, пов'язані з опадами, напр.: *напиться как зонтик* – «людина, яка випила багато алкоголю» (ССРЯ, с. 144).

Американська мовна свідомість вирізняється специфічним усталений концептно-асоціативний зв'язок «п'яна людина – це яскраве світло», де образами-еталонами є артефакти, які можуть яскраво світитися (лампи, вітрини магазинів, новорічна ялинка, церква (на Різдво) тощо), напр.: *(as) lit as a lamp* (досл.: освітлений, як лампа) – «дуже п'яний»; *lit up like a store window / a Christmas tree / a church* (досл.: освітлений, як вітрина / Різдвяна ялинка / церква) – «дуже п'яний»; *lit up like a Main Street / a white way / a Broadway* (досл.: освітлений, як центральна вулиця міста / шикарно освітлена вулиця міста / Бродвей) – «дуже п'яний» (АУСКФ, с. 66; 106; 29; 72; 116).

Про німців існує гетеростереотип як про «войовничу» націю, що утворився на основі беззаперечного історичного факту: в межах Європи можна назвати лише деякі народи, з якими німці не воювали протягом останніх століть. У такий спосіб – через війну – постала, власне, і німецька нація в цілому. Ця національно-історична особливість формування німців як окремої європейської лінгвокультури знайшла віддзеркалення і на рівні компаративно-фразеологічної картини світу: образи-еталони УП із семантикою сп'яніння можуть представляти артефакти із галузі озброєнь, напр.:

voll wie eine Granate / eine Kanone (досл.: повний, як граната / гармата) – «дуже п'яний» (WDU, S. 305; 393). Гармата з коротким дулом – *die Kanone* – за формою нагадує кухоль, тому «*die Kanone*» називають ще й пивний кухоль місткістю 2–3 л. Комунікативна потреба в досягненні ще більшої експресії аналізованих УП сприяла зміні образів-еталонів, унаслідок чого постали порівняння *voll wie eine Strandkanone / eine Haubitze / eine Strandhaubitze* (досл.: повний, як берегова гармата / гаубиця / берегова гаубиця) – «повністю п'яний» (WDU, S. 806; 330; НУФС, т. 2, с. 226). Гаубиця – найбільша за розміром із гармат, тому такі порівняння є експресивнішими. З розвитком ракетної техніки, образ-еталон «гармата» замінився на сучасніший артефакт – «ракета»: *voll wie eine Rakete* (досл.: повний, як ракета) – «дуже п'яний» (WDU, S. 393).

Здатність деяких артефактів до всмоктування рідини також може асоціюватися із вживанням «хмільних» напоїв, напр.: нім. *voll wie ein Schwamm* (досл.: повний, як губка) – «повністю п'яний»; *angesoffen wie ein Tschick* (досл.: насичений рідиною, як сигаретний недопалок) – «повністю п'яний»; укр. *н'є як бібула* (тонкий папір) – «сильно п'ячить»; *як чін / чопок* – «1) дурний, п'яний; 2) пити, напиватися»; рос. *пьян как губка* – «дуже п'яний» (WDU, S. 750; 852; ФСУМ, кн. 2, с. 949; ССРЯ, с. 92).

У британській лінгвокультурі концепт АЛКОГОЛІЗМ вербалізується за допомогою УП, образи-еталони яких не дають змоги однозначно декодувати хід лінгвокретивної думки при фразеологізації останніх, напр.: *(as) tight as a brick / (as) tight as a drum* (досл.: твердий, як цеглина / натягнутий, як барабан) – «1) дуже п'яний; 2) дратівливий; 3) роздутий, натягнутий (живіт)» (АУСКФ, с. 21; 43). Можна припустити, що цеглина порівнюється з пияком на основі ознаки кольору: у п'яних людей обличчя, як правило, стає помітно червоним. У барабані ж мембрана, по якій б'ють барабанными паличками, щоб утворився характерний звук, є дуже натягнутою. Імовірно, туго натягнута мембрана барабана асоціюється в носіїв англійської мови з «натягнутим» від алкоголю животом пияка.

Зіставно-лінгвокультурологічний аналіз УП, які представляють артефактний культурний код, продемонстрував тісний зв'язок цього коду насамперед із антропоморфним та просторовим кодами культури. Попри те, що матеріальні артефакти, принаймні в межах європейського культурного простору, мають у різних етносах ізоморфні та ізофункціональні характеристики, ми не ідентифікували універсальних УП, лише нечисленні фреквентивні.

Причина цього вбачається в тому, що кожен «витвір духу» народу несе в собі заряд креативності останнього, пропонуючи досліднику непізнанні глибини когнітивно-інтерпретаційних можливостей мовної свідомості представників цього народу при пізнанні об'єктивного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Алефиренко, Н.Ф. (2002). *Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры*. Москва: Academia.
- Алефиренко, Н.Ф. (2010). Фразеология и культура: поиск категориально-понятийных оснований. *Фразеология, познание и культура: материалы 2-й Междунар. науч. конф.* Белгород: Изд-во БелГУ, 1, 21-26.
- Бартминьский, Е. (2005). *Языковой образ мира: Очерки по этнолингвистике*. Москва: Индрик.
- Берестнев, Г.И. (2008). К философии слова (лингвокультурологический аспект). *Вопросы языкознания*, 1, 37-65.
- Гашимов, Э.А. (2005). *Структурно-семантические и прагматические характеристики английского лингвокультурного кода (на материале лексико-фразеологического поля «Продукты питания»)*. Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Самара.
- Гудков, Д.Б., & Ковшова, М.Л. (2007). *Телесный код русской культуры: материалы к словарю*. Москва: Гнозис.
- Гукетлова, Ф.Н. (2009). *Зооморфный код культуры в языковой картине мира (на материале французского, кабардино-черкесского и русского языков)*. Автореф. дис. на соиск. науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации (кабардино-черкесский язык); 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». Москва.
- Железняк, М.А. (2005). Сравнение немецкой и русской языковых картин мира на материале анализа элементов архитектурно-домообустроительного кода «угол», «стена» и «дверь». *Язык, сознание, коммуникация* (отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов). Москва: МАКС Пресс, 31, 4-22.
- Зеленкина, О.Ю. (2001). *Состав фразеологического кода английского языка (на материале номинативных и номинативно-коммуникативных фразеологических единиц)*. Дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Самара.

- Ковшова, М.Л. (2009). *Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект)*. Автореф. дис. на соиск. науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Москва.
- Красных, В.В. (2001). Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору). *Язык, сознание, коммуникация*. (Отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов). Москва: МАКС Пресс, 19, 5-19.
- Красных, В.В. (2002). *Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология*. Москва: Гнозис.
- Красных, В.В. (2003). «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва: Гнозис.
- Мізін, К.І. (2011). Усталені порівняння крізь призму артефактного коду культури: зіставно-лінгвокультурологічний аналіз (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 10(1), 25-28.
- Немов, Р.С. (1998). *Психология*. Москва: ВЛАДОС.
- Пименова, М.В. (2007). Коды культуры и проблема классификации концептов. В: *Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК* (под ред. проф. Г.Н. Манаенко). Ставрополь: Изд-во Пятигорского государственного лингвистического университета, 5, 79-86.
- Санлыер, Д.Ф. (2008). *Культурно-национальное мировидение через единицы фразеологического уровня (на материале татарской, турецкой и английской лингвокультур)*. Автореф. дис. на соиск. науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». Чебоксары.
- Шаховский, В.И. (2008). Интекст как языковой ключ культурного кода (на материале писем А. Минкина Президенту). *Язык, сознание, коммуникация* (отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов). Москва: МАКС Пресс, 36, 4-15.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- АУСКФ: Мізін, К.І. (2010). *Англо-український словник компаративної фразеології*. Кременчук: Щербатих О.В.
- НТСУМ: *Новий тлумачний словник української мови* (уклад. В. Яременко, О. Сліпушко). (2008). Київ: Видавництво «Аконіт».

- НУФС-УП: Мізін, К.І. (2005). *Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння)*. Вінниця: Нова книга.
- НУСФ: *Німецько-український фразеологічний словник* (уклад. В.І. Гавриць, О.П. Пророченко (1981). Київ: Радянська школа.
- ССНП: Юрченко, О.С., & Івченко О.С. (1993). *Словник стійких народних порівнянь*. Харків: Основа.
- ССРЯ: Мокиєнко, В.М. (2005). *Словарь сравнений русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт.
- СФУМ: *Словник фразеологізмів української мови* (уклад. В.М. Білоноженко та ін.). (2003). Київ: Наукова думка.
- ФСУМ: *Фразеологічний словник української мови*. (уклад. Білоноженко В.М., Винник В.О. та ін.). (1999). Київ: Наукова думка.
- KW: *Der kleine Wahrig. Wörterbuch der deutschen Sprache* (neu hrsg. von Dr. R. Wahrig-Burfeind mit einem «Lexikon der deutschen Sprachlehre»). (1997). Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag GmbH.
- WDU: Küpper, H. (1995). *Wörterbuch der deutschen Umgangssprache*. Stuttgart: E. Klett Verlag für Wissen & Bildung.

Толчеева Т.С.

доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

СИГНІФІКАТИВНІ АРТЕФАКТИ-МІФОЛОГЕМИ В ЕТНОМОВНІЙ СВІДОМОСТІ БРИТАНЦІВ ТА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Сучасна когнітивна лінгвістика, предметом дослідження якої є співвідношення когнітивних механізмів свідомості з природною мовою та її мовленнєвою реалізацією, тлумачить мову як експонент когнітивних структур і процесів свідомості, тому надзвичайно важливим і актуальним є дослідження пізнавальних процесів і ролі природних мов у їхньому здійсненні (О.О. Селіванова). У цьому плані вивчення такого явища як сигніфікативні артефакти (від лат. *significatum* – позначуване, поняттєвий зміст) сприятиме розв'язанню зазначених проблем.

У нашій концепції сигніфікативний артефакт розглядається як результат цілеспрямованої розумової та семіотичної діяльності людини, закодований етномовними засобами. З мовознавчих позицій він визначається нами відповідно до типів семіозису, оскільки саме семіозис, у якому задіяні знаки, є тим фактором, що має вирішальне значення для розуміння еволюції артефактів у цивілізаційному розвитку людини. На глибинному рівні сигніфікативні артефакти – це рефлексивні структури свідомості, в яких відбито результати різних типів мислення людини (міфологічного, абстрактно-логічного, предметно-образного тощо).

Предметом нашого аналізу слугуватимуть сигніфікативні артефакти-міфологеми (далі САМ) та їх експлікація в етномовній свідомості британців та східних слов'ян. Мета розвідки – схарактеризувати метафоричні моделі, описати бінарні протиставлення та здійснити семантичну реконструкцію сигніфікативних артефактів у британській і східнослов'янській міфології.

Сигніфікативні артефакти-міфологеми сформувалися в єдину систему, так звану колективну міфопоетику, властиву для всіх носіїв

певної мови. У свою чергу система вербалізованих поглядів, які відбивають міфорелігійний світогляд людини, сформувалася в *міфопоетичну картину світу*, що є не дзеркальним відбитком невидимого світу, а саме картиною, інтерпретацією, актом первісного світорозуміння і залежить від призми, крізь яку здійснюється це світобачення (Колесник, 2003, с. 6).

Сигніфікативні артефакти міфопоетичної картини світу є знаками вторинної номінації – метафоричними найменуваннями, двічі закодованими: перший раз, коли людина уявляла про щось з невидимого світу і обов'язково порівнювала з можливостями власного сприйняття, ціннісної орієнтації та емпіричного досвіду; і другий, коли суб'єкт свідомо іменував інший суб'єкт або об'єкт, порівнюючи їхні ознаки з характерними властивостями міфологічних істот, які вже дістали свою назву в мові конкретного етносу (у процесі першої метафоризації). Наприклад, український САМ *відьма* (синоніми *відюга, відюха, вириця, лиходійниця, чаклунка, чародійка, обавниця, потворниця, яритниця*) символізує не лише абстрактне зло; вона доїть корів, завдаючи шкоди господарю, і в цьому її дії подібні до вампірських; вона має властивості перевертня (Українці, 1992, с. 432). З часом ця міфологема зазнала іншої метафоризації, оскільки відьмами стали іменувати різних «ворожок – «жінок, що начебто знаються з нечистою силою», а ще пізніше – «злих жінок», які до того ж мали зовнішню схожість до уявлюваного портрету відьми, яку вималював український етнос: «Бліде зморшкувате обличчя, крочкуватий ніс, що ловить всілякі запахи, великі пожадливі губи, кожне око по п'ятаку, нерухомі повіки, які не може поворухнути навіть спрямований в очі сонячний промінь – ось портрет нечестивої істоти в образі жінки, без участі якої не обходило жодне недобре діло на землі» (там само).

Вибір тієї або іншої підстави для метафори пов'язаний зі здатністю людини порівнювати все нове і невідоме для неї (у тому числі і реально непорівнянне) за своїм образом і схожістю або ж за іншими об'єктами, сутностями, явищами, а також істотами, з якими людина контактує реально й уявлювано. Таке порівняння начебто зрівнює конкретне й абстрактне, доступне безпосередньому відчуттю й існуюче у свідомості людини, дійсно існуюче і вигадане, аморфне уявлення про щось і уявлення, що вже стало стереотипом, як еталон або символ у різних картинах світу – науковій, наївній, а також міфопоетичній на різних історичних зрізах (Телия, 1988, с. 182–183).

Непредметна міфопоетична картина світу моделювалася переважно за допомогою антропоморфних метафор, або метафор-персоніфікацій, що мають місце в разі «перенесення ознак і властивостей людини на предмети, явища природи, абстрактні поняття, тварини» (ЕУМ, с. 437).

Сигніфікативні артефакти-міфологеми, дібрані шляхом суцільної вибірки з енциклопедії «Міфологія Британських островів» (МБО), залежно від типу метафоричного переносу і моделі цього переносу дозволили об'єднати їх у три функціонально-семантичні групи (далі ФСГ). Перша ФСГ метафоричних одиниць є власне **антропоморфною**, оскільки її номінативні одиниці побудовані на моделі метафоричного переносу ЛЮДИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА, коли первісна людина цілком ототожнювала представників дохристиянської міфології, різні сили природи, які вона не в змозі була пояснити, з образом і подібністю до самої себе: *Bogle, Dunters, Dobie, Elves, Mab, Nimue, Pechs, Trow, Fetch, Fridean, Foawr, Sidhe, Spunky, Boggart, Cluricaune, Coblynau, Changeling, Killmoulis, Leprachaun, Malekin, Plentyn-newid, Fenoderee, Hobgoblins, Subterraneans, Bendith y mamau, Llamhigyn y dwr, Tuatha de danann, Oberon & titania, Ghillie dhu, Green ladies, Gwragedd annwn, Daoine sidhe Jenni greenteeth, Lhiannan shee, Leanan sidhe, Nursery bogies, Plant annwn, Plant rhys dwfen, Tylwith teg, Fir bolg, Robin hood, Sea hags, Sleeping warriors*.

Друга ФСГ метафоричних одиниць є **зооантропоморфною**, оскільки номінативні одиниці, що її утворюють, побудовані за моделлю метафоричного переносу ТВАРИНА/ЛЮДИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА. Роль зооантропоморфних САМ як складників міфопоетичної картини світу є надзвичайно важливою і передусім у тому аспекті, який стосується значення тварин на ранній стадії розвитку людства, коли вони ще не відокремлювалися від людського колективу (Маковский, 2002). Цього відокремлення не було насамперед в онтологічному вимірі (усвідомлення тварин як особливої іпостасі людини) (там само): *Asrai, Bogey, Brag, Goblins, Gremlins, Dunnie, Kelpie, Doonie, Ceasg, Puck, Pixy, Pooka, Fays, Fuath, Wulver, Urisk, Selkies, Hobbits, Buggane, Bogey-beast, Duergar, Each-uisge, Klabautermanns, Korrigans, Merrow, Mermaids, Mermen, Muilearteach, Nuckelavee, Poltersprites, Baobhan sith, Ben bhearra, Biasd bheulach, Gwrach y rhibyn, Cu sith, King herla & a dwarf, Lobs & hobs, Moss maidens, Hyter sprites, Red caps, Robin goodfellow, Sleigh beggey*.

Третю групу за чисельністю утворюють суто **зооморфні** метафоричні одиниці, побудовані за моделлю метафоричного переносу ТВАРИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА. Мотиваційна основа цих номінативних одиниць зумовлена ідеєю походження певного колективу від тварин або від тваринного предка, а також тим фактом, пише О.Ф. Лосев (Лосев, 1991, с. 78), «що тварини протягом тривалого часу служили якоюсь наочною парадигмою, відношення між елементами якої використовувалися як певна модель життя людського суспільства і природи в цілому». Тварини включалися в соціальну ієрархію Всесвіту: розташування священних тварин на вершині ієрархічної градації: *Afank, Bug, Boobrie, Grampus, Grant, Grim, Gunna, Dragon, Looe, Marool, Morag, Morgen, Nessie, Noggle, Piast, Aughiski, Bug-a-boo, Barguest, Brownev, Grendel, Cabyll-ushtey, Cughtach, Chiveface, Peryton, Wish-hounds, Shellycoat, Shoopiltee: Gwartheg y llyn, Dando & his dogs, Devil's dandy dogs, Cait sith, Cyrein croin, Cwn annwn, Crodh mara, Mester stoorworm, Moddey dhoo, Tarroo-ushtey, Water horses, Vough freach, Questing beast.*

Порівняймо ці дохристиянські британські міфопоетичні образи зі східнослов'янською сукупністю різних демонів, духів, істот із демонічними рисами, хтонічних істот, які також можна об'єднати під єдиною назвою – міфологічні істоти.

Пандемоніум східних слов'ян, як зазначає Н.В. Слухай (Слухай, 2005, с. 63), в основних рисах утворився у праслов'янську епоху. У слов'янській міфології існують різні класифікації міфологічних істот.

Так, Н.В. Слухай класифікує представників пандемоніуму східних слов'ян на три групи: 1) **ВЛАСНЕ ДЕМОНИ**: *чорт, домовик, русалка*, що відповідають британським представникам дохристиянської міфології з назвами, утвореними за моделлю метафоричного переносу ТВАРИНА/ЛЮДИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА; 2) **ЛЮДИ З ДЕМОНІЧНИМИ РИСАМИ**: *відьма, чарівник, двоєдушник*, що відповідають британським представникам дохристиянської міфології з назвами, утвореними за моделлю метафоричного переносу ЛЮДИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА; 3) **ПЕРСОНІФІКАЦІЇ СТАНІВ ЛЮДИНИ, РІЗНИХ ПОДІЙ, СВЯТ** тощо: *доля, хвороби, злидні*. Останні у британській міфології також є: це *Beltane*, що за часом збігається з Вальпургієвою ніччю: у ніч з 30 квітня на 1 травня відбувається шабаш відьом; *Ellylldan* – блукаючі вогники, *Pishogue* – замовляння, *Taghairm* – магічний ритуал, *Fairy rings* – букв. «Чарівні дзвоники», відьмини чи чарівні кільця – відбитки хороводів, які водять фейрі.

Як британських, так і слов'янських учасників пандемоніуму можна розглядати за бінарністю «душа жива/нежить». У свою чергу С. Токарев поділяє «нежить» на три групи: 1) духи природи, 2) домашні (добрі) й 3) злі духи (Токарев, 1957, с. 79). О. Левкієвська вносить до пандемоніуму як локуси, наділені демонологічними властивостями, так і результати діяльності демонів (вихор, чорторій і подібні (Левкиевская, 1994, с. 39)), але тут ідеться, швидше, про місце, час та атрибутику учасників пандемоніуму. На цій основі британських і слов'янських представників міфології можна класифікувати за: а) локалізацією, б) зовнішніми ознаками, в) походженням.

За локалізацією міфологічні істоти розрізняються як **хатні** (*brownie* (їх різновид *hobgoblins*) – істоти, які живуть у домівках і є тотожними до слов'янських *домовиків*); **природні** (англ. *afank* / укр. водяник, англ. *ghillie dhu* (лісові феїри) / укр. лісовик); **з невизначеною локалізацією** (англ. *buggane, wulver* / укр. *первертень*, англ. *werewolf* / укр. вовкулака).

За зовнішніми ознаками міфологічні істоти є **антропоморфними** (назви яких в обох мовах утворені за моделлю ЛЮДИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА); **антропозоморфними** (назви яких в обох мовах утворені за моделлю ТВАРИНА/ЛЮДИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА); **зооморфними**, характерними лише для британської міфопоетичної картини світу (назви яких в англійській мові утворено за моделлю ТВАРИНА–МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА).

До зовнішніх особливостей учасників британського і слов'янського пандемоніуму належать такі:

– специфічний одяг (напівпрозорий, подертий, брудний, неохайний, з латками, строкатий одяг, черевики переплутані – у слов'янській міфології та з моху й листя (англ. *ghillie dhu*), красиве вбрання – блакитні куртки, трикутнички на головах у чоловіків і шапочки у жінок, одяг, розшитий мереживом (англ. *murians*), гостроверхий ковпак (англ. *pixu*), довге густе хутро (англ. *skriker*), шовкове вбрання (англ. *silkies*) тощо – у британській);

– специфічні атрибути (голка, мітла (укр. *відьма*), вінок (укр., рос. *русалка*), коса тощо), спорідненість з першоелементами буття (від них тхне землею, з одягу стікає вода (як в укр. *водяника*));

– акцентована кольорова гама (домінанта чорного, білого, а також кольорів сонячного спектра без домішок і переходів у слов'янській міфопоетиці, див. про це докладніше в (Слухай, 2005), та

зеленого, сірого, коричневого, червоного – у британській: *banshee* – різновид фейрі, які вдягнуті в сірий плащ поверх зеленого плаття, *baobhan sith* носять довгі зелені плаття, *bathing fairies* – малесенькі чоловіки в зеленому одязі, *bean nighe* – вдягнена в зелене плаття, ноги в неї червоні з перепонками, як у гусей чи качок, *brownie* носять коричневий одяг, *greenies* – фейрі-крихітки, які отримали своє прізвисько через те, що носять зелене вбрання, червоні в них лише шапки, *trou* – носять сіре вбрання.

Деякі з міфологічних істот не мають постійної зовнішності, злі й жорстокі на зразок *Brollachan*. За повір'ями, це шотландський браун з темним волоссям, довгими руками до колін і волохатим тілом без форми, часом має козліні копита. Серед цих істот є такі, що спалахують і зникають (як укр. *змій* чи *вогники*), хитаються і тануть у повітрі, не мають людського мовлення (замість того регочуть, зітхають, зойкають, вигукують, виють, ляскають у долоні, грюкають і т. ін.: англ. *banshee* – у їхньому голосі начебто зливаються крики диких гусей, покинутої дитини і вовче виття, англ. *mester stoorworm* має отруйне дихання, одне око, яке палає вогнем.

За походженням міфологічні істоти значно відмінні у британській та слов'янській міфопоетичних картинах світу і розглядаються як такі, що походять з ірландського, шотландського, валійського і власне англійського фольклору, зокрема від: духів (*elves*), нехрещених немовлят (*spunky*) і померлих під час пологів жінок (*bean nighe*), людей, які останніми померли в році (*ankou*), духів людей, що померли далеко від дому (*peryton*), нащадків велетнів, які можуть виростати до небес (*spriggans*), нащадків людей, вигнаних у море за свої злочини (*selkies*); російські та українські ж учасники пандемоніуму походять від: людей, проклятих батьками (у рос. міфології *лесовик*), спеціально вирощених (як, наприклад, в українській міфології *домовик* з яйця під пахвою) тощо.

Натомість є і спільні джерела походження британських і слов'янських демонічних істот, як-от: від предків (англ. *goblins* / укр. *домовик*), від людей, яким «пороблено» (англ. *werewolf* / укр. *вовкулака*), народжених від жінки і демона, від подружньої пари, яка порушила певні табу, – в українському фольклорі та від короля Оберона і сільської жінки – в англійському *Robin goodfellow*, від неупокоєних мерців (англ. *sluagh, asrai, ben bhearra* / укр. *русалки*).

Учасники британського і слов'янського пандемоніуму, як правило, мають кілька назв, що є парафразами справжнього імені, яке є табу, адже називання цього імені може водночас стати актом

викликання демона, наприклад, *fairytale names* – у багатьох традиціях, зокрема і на Британських островах прийнято називати фейрі різними описовими іменами.

У слов'янській міфопоетиці називають такі засоби парафразування імені демона:

– викривлення фонетичного образу слова: заміна складів або їхнє скорочення (рос. *модовейко* замість *домовейко*);

– використання демінутивів або імен, що передають спробу «запобігти» злу (рос. *добруха* замість *лихоманка*); власних імен (рос. *Антип*, укр. *Антипко*, *Грицько* на позначення чорта); імен, внутрішня форма яких відображає уявлення про небезпечність демона і його належність до іншого світу (*ворог*, *лукавий* на позначення чорта), запозичення іншомовних лексем (укр. *босорканя* – *відьма* від угорського відповідника) (Слухай, 2005, с. 64).

Культурна семантика сигніфікативних артефактів-міфологем послідовно відображає фундаментальні у світобудові й людській свідомості принципи: 1) амбівалентності (нечіткої структурованості – система демонів має ледь позначену ієрархію, нечіткої градації ступенів добра/зла) та 2) симетрії/асиметрії.

Пандемоніум британців і східних слов'ян є яскравим утіленням ідеї холістичності й амбівалентності міфопоетичного світу в аспектах:

– **часу** (англ. *korrigan*s – вночі вони прекрасні, а вдень волосся тьмяніє, очі наливаються кров'ю, а шкіра висихає; укр. *водяник* – за молодого місяця з'являється як молодий парубок, на повному місяці – як старий немічний дід. Англійська міфологема демонструє амбівалентність хронотопу в плані опозиції день/ніч, українська – молодий/старий);

– **простору** (укр. *лісовик* у лісі заввишки з дерево, на галявині – з травинку; укр. *польовик*, якого березуть в останньому снопі до нового року, натомість у британському фольклорі чітко розрізняються морські жителі з амбівалентною зовнішністю, вчинками: *morgen*, *mermaids*, *tuilearteach*, *roane*; укр. *Волос/Велес* – один з центральних міфонімів язичницького пантеону, споріднений за внутрішньою формою з найменуванням «волосатик» – парафраз чорта);

– **низу і верху** (укр. *домовик*, представник хтонічного низу, якого запрошують до нової оселі, та його бінарний представник за статтю – *баба* (дика баба) у Західній Україні – релікт жіночого втілення *домовика* – *догані*, прадавньої богині життя і плодючості; коли наречена входить у дім нареченого, то дарує домовику своєї

нової домівки чорного півня – атрибут хтонічного низу; англ. *gwragged annwn* – озерні діви, мешкають у палацах на дні гірських озер як представники також хтонічного низу);

– **розмірів** (англ. *afank* у валійському фольклорі уявляється водяною істотою, схожою як на велетня-крокодила, так і на бобра велетенських розмірів; *pixu* – фейрі, ріст яких може бути різним: від п'яді до нормального людського);

– **перевтілення** (англ. *buggane* може перевтілюватися як на людину, так і на тварин: утім, коли перевертається людиною, то має загострені зверху вуха і конячі копита; *biasd bheulach* – у шотландському фольклорі страшне чудовисько – перевертень, може перевтілюватися і на одноногого каліку, і на злого собаку; *brag* в англійському фольклорі має конячу зовнішність, а також може обертатися на теля з білою хустинкою на шиї, в осла, в безголового юнака);

– **добра/зла** (англ. *bogle* є істотами злими і шкідливими, але водночас можуть робити і добро; *glaistig* – фетрі – напівжінки-напівкози, бувають як добрі, так і злі).

Наступний принцип симетрії/асиметрії свідчить про бінарний характер досліджуваних номінативних одиниць у зіставляваних мовах.

У міфопоетичній картині світу британців і слов'ян бінарні опозиції *верх/ низ*, *білий/чорний*, *добро/зло* є одними з основних, оскільки в змістовому плані германська і слов'янська моделі світу орієнтовані на граничну космологізованість буття, сутність якого відображається в основних параметрах Всесвіту: просторово-часових, кольорових, причинних, етичних тощо. Досліджені опозиції пов'язані зі структурою простору (*верх/низ*), з колористичною символікою буття (*білий/чорний*), з етичною моделлю Всесвіту (*добро/зло*).

Ці семантичні опозиції мають індоєвропейський характер, про що свідчать численні локальні обряди та вірування, які ґрунтуються на їхній основі. Вони входять до універсального знакового комплексу германської та слов'янської картин світу, що реалізується в різних кодових системах (національних картинах світу). Етимологічний аналіз їхніх компонентів показав, що ці семантичні протиставлення мали місце ще в добу праіндоєвропейської мовної єдності; отже, очевидною є надархаїчність принципу двоїстого протиставлення як способу моделювання світу.

Бінарні опозиції функціонують у народній культурі не ізольовано, а вступають у синонімічні відношення з іншими

універсальними знаковими кодами, і також можуть входити до спільного з ними еквівалентного ряду (*верх – низ, чоловічий – жіночий, добрий – злий, гарний – поганий, чистий – брудний, білий – чорний*).

Так, ідея *верху і низу* вважається однією з головних семантичних опозицій народних уявлень про світ. Верх наділений символічними ознаками «добрий, благополучний, плодючий, багатий, життєвий» тощо, а низ – ознаками «поганий, недобрий, смертельний, бідний» та ін. (Войтович, 2002, с. 57). Як правило, ці семантичні характеристики народних уявлень про світ пов'язувалися з такими аксіологічними категоріями, як добро/зло. У шотландському фольклорі всі *fairies* чітко відбивають ці категорії, поділяючись на два роди *Seelie court* (МБО, с. 486) / *Unseelie court* (МБО, с. 572) (*Благий двір/Неблагий двір*). Відповідно перші є дружелюбними до людей, а другі – жорстокими, серед яких вирізняють найжорстокіших *sluagh* (МБО, с. 604), що крадуть смертних. Зустріч з останніми завжди віщує смерть.

З наведеного прикладу видно те, що культурний смисл, який ґрунтується на опозиційному характері сигніфікативних артефактив-міфонімів, зумовив їхню аксіологічну семантику. Міфологічні істоти – від антропоморфних до зооморфних, а також персоніфікації станів людини, різних подій, свят – належать або до позитивного ряду як носії добра, або ж до негативного ряду як утілення злого начала: укр. *Христос / Антихрист; Бог / Сатана, Чорт; Ангел / Біс / Демон; Світилка / Босорка; Цілюща вода / Безсила вода, Покутний (добрий дух) / Мольфар (злий дух), Прия / Потворниця* та англ. *Marool / Merrow, Lobs & hobs / Lhiannan shee, Jenni greenteeth / Wwbach* тощо.

Наступні артефакти-міфоніми є просторовими концептуальними опозиціями онтологічного характеру, що також мають аксіологічну маркованість і тісно пов'язані з попередньою опозиційною категорією *добро/зло*. Це передусім номінації, які протиставлені за вимірами *верх/низ*, *Гориня (Вернигора)* (символ верху) / *Ящір/Вій* / (уособлення нижнього світу), що правда серед британських міфологем ці приклади є поодинокими.

«Для української міфології властиве щось таке, – пише в статті «Українці...» І. Франко, – що засвідчує тісний тисячолітній зв'язок українців із землею: все та ж постійність і спорідненість при незначній одмінності, все та ж сонячна лагідність і жвавність, поєднана з журливістю» (Українці, 2002, с. 162). Це позначилося і в маркуванні бінарних артефактив-міфонімів з протиставленням *небо/земля*, яке перехресується з просторовими

опозиційними категоріями **початок/кінець**: *Дана* (дарувальниця небесної води, дощу, жіноче начало Всесвіту) / *Мати-сиря земля* (богиня землі, яка не мала чіткого антропоморфного виявлення).

Протиставлення добра і зла, неба/землі, початку/кінця передбачає зв'язок з ідеєю **безсмертя/смерті**: *Геній-охоронець/Ний* (провідник душ на той світ, найстрашніший демон царства мертвих); **життя/смерті**: *Вирій, Рай/Пекло, Жива вода/Мертва вода, Живий вогонь/Забудь-річка* (мертва); **щастя/нещастя**: *Квітка щастя, Полазник* (дух щедрості, який приносить щастя) / *Лихо* (одноока істота, яка ходить разом із бідом, горем, нещастям).

Проаналізовані сигніфікативні артефакти-міфони́ми семіотично перехреснюються з такими протиставленнями, як:

чоловіче/жіноче: *Чорт/Відьма, Знахар/Золотиха, Песиголовці/Василиски;*

білий/чорний: *Біла ворона, Біла змія/Чорна неміч, Метелиця* (дівчина у білому вінку) / *Перелесник, або Чорний;*

чистий/брудний: *Білий тиждень* (страсний, чистий, Великий) / *Неумийко;*

видимий/невидимий: *Яв/Нав, Домовик/Змора* (невидима істота з прозорим тілом), *Невидимка;*

день/ніч: *Діванна/Нічниці;*

велетні/карлики: *Пек* (велетень підземного царства, який височіє на троні над пеклом і стежить, як туди провалюються душі грішників) / *Котигорошко;*

предки/нащадки: *Дід/Семиліток;*

світлий/темний: *Хорс* (божество сонячного світла) / *Бездонник, Лада* («жива», богиня світової гармонії, краси та любові) / *Мара* (богиня темряви, зла);

людина/не-людина, людський/звірний: *Вовкулака, Ворон/воронович, Дворушник, Здухач, Вурдалак, Змій-Василіск, Вогненний змії, Юрій Змієборець.*

Причому одна й та сама істота в різних народів могла символізувати втілення як добра, так і зла (ССМСИЯ). Наприклад, антропоморфна істота міфології і фольклору германських народів англ. *elves* символізує духів – нащадків скандинавських альвів та ірландських сидів, які успадкували пустощі і шкідливість перших і величність та дружелюбність других. Вони поділяються на світлих, веселих, які є добрими духами, та темних – суворих і жорстоких, тобто злих духів. У світлих – золотисте волосся, мелодійні голоси. До

темних – злих – належать шотландські, які крадуть дітей, пороблюють на домашню худобу тощо (МБО, с. 630).

Бінарність в архаїчному членуванні пов'язувалася (Українці, 2002), як правило, з прагненням людини аналізувати всі явища дійсності в контексті користі або шкоди для себе або для своєї соціальної групи, а тому кожна з пар протилежностей у первісній свідомості розглядали у вимірах основного протиставлення: *сприятливий/несприятливий*: наприклад, антропоморфна істота англ. *Boggart* в англійському фольклорі характеризується як *шкідливий фейрі* – кошлатий, із довгими жовтими зубами – і не лише для людини, а навіть і для інших фейрі (МБО, с. 487). Антропоморфна істота англ. *Fetch* символізувала зло, тому зустріч з нею була також несприятливою для людини, особливо після заходу сонця, і привіщав смерть (МБО, с. 617). А ось така зооморфна істота, як англ. *Vough freach* у валлійському фольклорі була символом добра і благополуччя для людей, оскільки в образі чарівної корови допомагала нужденним людям молоком (МБО, с. 507).

Однією з напоширеніших опозицій в українській міфології є протиставлення *лівий/правий*. За спостереженнями В. Войтовича, «Місяць пов'язувався з поняттям *лівий*, тимчасом, як Сонце – з поняттям *правий*. З давніх-давен людина завжди молилася до сходу Сонця і, отже, з правої руки мала південь, а з лівої – північ. Правий бік пов'язаний з уявленням про «праведне» життя, правою рукою завжди здійснюються найгідніші справи. В літописній розповіді про вибір релігії Володимиром повідомляється, що філософ, який викладав князеві основи православного світорозуміння, показав йому «запону», на якій зображувалося судилище господне, де праворуч розташовувалися праведники, які прямували до раю, а ліворуч – грішники, які йшли на муки» (Войтович, 2002, с. 278).

Внаслідок цих вірувань, зокрема через порівняння правого і лівого, а з часом і їх протиставлення, утворився артефакт-міфонім укр. *Прав* – духовний світ богів, крона Дерева життя; одна з іпостасей суцього (*Прав, Яв, Нав*), яка надає всьому гармонію та порядок, тобто закони (правди). Звідси, праведний той, хто живе за законом Божим. Отже, ці уявлення персоніфікувалися в сигніфікат-міфонім *Прав* як бог правосуддя, мудрий старець у довгому білому одязі із золотим ланцюгом на грудях, який жодну справу не залишає незавершеною (Войтович, 2002, с. 393). Внутрішня форма прикметника *правъ* > *прав* спочатку означала «вперед спрямований», від якої розвинулося значення «прямий, рівний» і «щирий, справедливий».

Це насамперед культурно-психологічна версія виникнення опозицій, однак, зрозуміло, наявні й інші, основою яких, наприклад, є специфічні властивості самої людини (парність частин тіла людини: рук (як у цілому, так і їхніх складових – долоні, лікті і т. ін.), ніг (та їхніх складових), очей, вух і т. ін., що пояснюється антропоцентричною настановою. І коли спостерігалися відхилення від цієї парності, то це сприймалося первісною людиною як кара Господня, як вияви нечистої сили тощо. Це пояснює той факт, що чимало міфологічних істот з досліджуваного матеріалу позбавлені такої парності, зокрема зооантропоморфна істота англ. *fachan* у шотландському фольклорі постає в уяві як потворний фейрі з *однією рукою*, яка росте від грудей, *однією ногою* і *одним оком* посеред обличчя. За повір'ями, з тім'ячка в нього стирчить жмут темно-синього пір'я, як у півня гребінь (МБО, с. 615). Так само зооантропоморфна істота англ. *muilearteach* у шотландському фольклорі є символом морського змія-перевертня, який виходить на сушу у вигляді старої жінки з чорно-синюватим відтінком обличчя і *одним оком* (МБО, с. 567). Ще одна зооантропоморфна істота англ. *biasd bheulach* у шотландському фольклорі є страшним чудовиськом-перевертнем, яке може набувати вигляду *одноногого каліки*, а час від часу вигляду злого собаки, що, нападаючи на людей, висмоктує кров (МБО, с. 486).

Опозиційний характер онтологічно виявляється і в символіці тих істот, які пов'язуються з протиставленням чорного як поганого, злого, що символізує темряву, ніч, траур та горе, і білого як прекрасного і доброго, пов'язаного з денним світлом, а значить, із життям (МНМ). Зооморфна рогата істота з гострими іклами та кігтями англ. *barguest* в англійському фольклорі постає в уяві первісної свідомості як перевертень, який, змінюючи зовнішність, найчастіше обертається в кошлатого *чорного пса* з вогняними очима і зустріч з яким віщує нещастя та смерть (МБО, с. 482). Зооморфна істота англ. *moddey dhoo* у фольклорі мешканців Оркнейських островів теж постає в уяві як *чорний спаніель*, що з'являється з настанням темряви і віщує близьку смерть (МБО, с. 563). І, навпаки, протиставленням чорному кольору як вияву зла є білий колір, який символізується в образі антропоморфної істоти англ. *gwragedd annwn*, що у валлійському фольклорі постають як озерні діви – красиві, високі та стрункі, з розкішним золотистим волоссям до талії і *молочно-білою шкірою*, вони мешкають у палацах на дні гірських озер (МБО, с. 517).

Проте, слід зазначити, що білий колір не завжди і не в усіх культурах є символом добра і чистоти (МС; ССМСИЯ). У германській міфопоетичній картині світу білий колір, як і чорний, може символізувати також зло, смерть тощо. Це стародавній колір жалоби, коли вдягали покійників у біле та покривали білим саваном. У білому одязі з'являються людям примари та мерці (Войтович, 2002, с. 472). Так, антропоморфна істота англ. *ankou* у фольклорі мешканців півострова Бретань постає в уяві як висока людина з довгим білим волоссям, яка везе поховальний віз, а тому аналогічно чорному спанієлю є правісником смерті (МБО, с. 476). В англійському фольклорі зооантропоморфна істота англ. *brag* символізує жорстокого, злого перевертня, що може обертатися на теля з білою хустинкою на шиї, на осла, на безголового юнака тощо (МБО, с. 493). Тим часом і чорний колір у Британській міфології може бути символом добра. Зокрема, у шотландському фольклорі антропоморфні істоти англ. *ghillie dhu* уявляються як добродушні лісові фейрі, які мають чорне волосся, одяг із моху та листя, піклуються про дітей і допомагають тим, хто заблукав у лісі (МБО, с. 509).

У слов'янській міфопоетиці демони українського пандемоніуму характеризуються як менш агресивні істоти, порівняно з аналогами як близькоспоріднених, так і далекоспоріднених міфів. Реєстр українських міфологем/міфонімів нараховує меншу кількість персонажів із тілесними аномаліями (*чудь, одноглазка, нокоть* у російському фольклорі; *biasd bheulach, brollachan, glaistig* – у шотландському та *boggart, bogey, grampus, grendel* – в англійському).

Слов'янські міфологічні концепти, як і британські, символізують узагальнені образи хтонічних сил або родові назви демонологічних персонажів на зразок *чорт, диявол, біс, лісовик, домовик, водяник, польовик, відьмак*. Ці узагальнені номінації є сигніфікативними артефактами-міфологемами, які в уяві слов'ян поставали з різними виявами зовнішності, локалізації та походження.

САМ ЧОРТ є міфологемою, адже сприймається як універсальне втілення сил хтонічного світу. Парафрастичних найменувань цієї САМ в українській міфології існує чимало, за різними джерелами їх нараховано 17, наприклад: 1) *нечистий, нечисть* (так само називали і ворога, і навіть злого сусіда), 2) *враг* – 'враг його знає', 'не взяв його враг', 3) *лихий* – 'лихий поплутав', 4) *чорний*, 5) *пекельник*, 6) *лисий*, 7) *куций*, 8) *паничик*, 9) *лях*, 10) *німчик*, 11) *кат*, 12) *лукавий*,

13) *дідько*, 14) *кульгавий*, 15) *безп'ятий*, 16) *рогатий*, 17) *хвостатий*. Ці назви САМ *чорт* можна порівняти з різновидами САМ *fairy names* у британській міфології: *asrai, boggart, bwbach, banshee, buttery, spirits, ganconer, glaistig, glastyn, green ladies, dunters, derricks, daoine, sidhe, dobie, dracae, jenni greenteeth, changeling, ellyllon, killmoulis, knockers, llamhigyn y dwr, lobs & hobs, luridan, malekin, merrow, maidens, nursery, bogies, oakmen, pixy, hobbits, hobgoblins, henkies, roane, subterraneans, selkies, sidhe, spriggans yarhkins* та ін. У російській мові еквівалентами українського САМ *чорт* є такі найменування: *луканька, недобрый, нехороший, неладный, нелегая, некошный, пралик, нечистик, козлоногий, злая сила, немыйый (немыйтик), окаешка, карнахвост (карнахвостик), шут, анчутка, нежить* та ін. Якщо порівняти ці російські назви з англійськими та українськими, то в плані словотворення перші й другі є більш подібними, на відміну від українських, які утворені або суфіксальним способом: *панчик*, або способом субстантивації: *кульгавий*. Російські ж САМ, як і англійські, є словосполученнями: *злая сила* (модель Adj + N), складними найменуваннями: *козлоногий* (модель N + O + N), *карнахвост* (модель N + N), а також похідними утвореннями: *луканька* і, як українські, – субстантивованими на зразок: *недобрый, нехороший, неладный*. Крім того, російські САМ, як і англійські, є міфонімами, наприклад, *Анчутка*, що, за повір'ями, живе в повітрі, у воді, відзивається на ім'я і може поселитися в душі.

Етимологічно деякі українські назви, як і більшість англійських, мають латинське походження, зокрема власне міфологема *чорт* сягає латинського *curtus* 'короткий', що пов'язане з уявленнями про кульгавого чорта; від реконструйованого кореня **cer* (пор.: лит. *kereti* – 'чарувати поглядом, чарувати', звідки *съртъ* 'проклятий'; від праслов'ян. кореня **krt*, звідки болг. *Крачун*, закарпат. *Керечун*, рум. *Craciun*. «У російській народній мові *корочун* значить 'смерть'... Усе це наводить на думку, що *Крачун, Карачун* асоціювався в певній частині слов'янських племен з божеством зими і смерті, на честь якого відзначалося свято зимового сонцестояння. Ймовірно, що ім'я цього божества сягає того самого кореня *krt*, похідним від якого і є рос. *черт*» (Токарев, 1957, с. 109), а також укр. *чорт*. В описах чорта домінують характеристики верткий, хитрий (*лукавий*, пор.: рос. *лука реки – изгиб*, але й *хитрість*), *чорний, брудний, заплямований*. Локалізацією чортів є: болото, кущі бузини, суха верба, суха груша, вода, очерет, ліс, перехрестя, баня та ін.

Аналогом (різновидом) чорта в народній демонології є САМ БІС, що осмислюється амбівалентно: як нечистий, злий дух та як язичницький бог, ідол – у церковно-книжній традиції. Парафрастично бісом із XVII ст. іменувалися ті, що порушують усталений канон; згідно зі ставленням до Петровських реформ *біса* уявляли як німця, вдягненого в мундир, як винахідника тютюну, вина, чаю, картоплі. У житійній літературі, де САМ *біс* уже стає міфонімом, адже має імена *Вельзевул*, *Веліар*, *Телокх*, основна функція яких – спокусити пустельника. У фольклорі та літературі *біс* описується як чорний (синій), крилатий, хвостатий, на ногах і руках має кігті, навколо нього завжди дим і сморід. Має здатність обертатися у змія, чорного пса, ведмедя, вовка, «лютого звіра», монаха, інородця, скомороха, навіть ангела та Ісуса Христа.

За зовнішніми ознаками *біси* в іконографії, а також в уяві постають як **антропоморфні** (утворені за моделлю ЛЮДИНА-МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА): воїн, голий, подібний до жінки отрок, людина у вивернутому навиворіт одязі, обвішаному гарбузами; **антропозооморфні** (утворені за моделлю ТВАРИНА/ЛЮДИНА-МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА): песиголовець, мурин; **зооморфні** (утворені за моделлю ТВАРИНА-МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА): дракон, змій, козел, свиня. Етимологічно *біс* є спорідненим з лат. *bestia* ‘звір’, з лит. *baisas* ‘жах’, *baisus* ‘страшний’.

САМ ВОДЯНИК, як і англійські різновиди фейрі (пор.: англ. *dracae*, *asrai*, *Jenni greenteeth*), є варіантом чорта – водяним чортом, персоніфікованим утіленням небезпечної водної стихії. У російському фольклорі *водяной*, парафрастично – рос. *хозяин вод*, *царь вод*, *дедушка*, *церьтышко-перевертышко*, *водяной черт*, *омутник*; біл. *водзяный*, *нячистик*. Уявлення про водяника як господаря вод (царя, хазяїна) особливо поширені на півночі Росії. Якщо порівняти уявлення росіян і білорусів про водяника з асоціаціями українців, то С.А. Токарев зазначає, що «він яскравіше представлений у північних і південних великоросів, а також білорусів, тимчасом як в українців ця міфологема заміщена русалками» (Токарев, 1957, с. 85). САМ ВОДЯНИК відображає амбівалентність міфопоетичного світу: то візуалізується як красень-парубок, то як старий дід з довгою бородою.

Зовнішність *водяника* має характерні ознаки аномальності і в слов'янських народів символізується по-різному:

– в українців постає то білий як сніг, то чорний, то дуже маленький, то великий, із зеленими каламутними очима, має крила, хвіст;

– у росіян – як напівлюдина-напівриба, як чорт з рогами, порослий шерстю або водоростями, синій, худий, голий, з кошлатим волоссям, з горбом, із сивою або зеленою бородою, з копитами або коров'ячими ногами;

– у білорусів уявляється з дуже довгими ногами, великим черевом, з довгою бородою;

– у східнослов'янській міфології – кудлатий, волохатий з риб'ячою лускою.

Локалізацією водяника є чорторій, озеро, осока, колесо млина (тому вважається, що мірошники водяться з водяниками). Має здатність перевертня:

– в українців перевертілюється в чоловіка, дитину, цапа, кішку, чорного собаку, барана, коня, рибу, качура чи пана;

– у росіян – у жінку, потопельника, собаку, рибу, качура, коня, свиню чорного собаку чи кішку;

– у білорусів – у пана, барана.

САМ *водяник* має різні назви, мотивовані його локалізацією, наприклад, на болоті живе *болотяник*: рос. *болотник*, *болотяник*, *багник*, *оржавенник*; у вирі – білорус. *вирник*, в омуті – рос. *омутник*, *омутной*, у стоячих водах – рос. тихони. Жіночим образом водяника є рос. *водяниха*, його діти – рос. *воденята*.

САМ *ДОМОВИК* (щур, пор.: пращур) є хтонічним покровителем домівки. Його різновидами є міфоніми укр. *Цур*, *Пек* (пор.: пекло), англ. *Puck*, рос. *Чур*.

Зі слов'янськими *домовиками* у фольклорі Британських островів ототожнюються *brownie* – істоти, які живуть у домівках. На зріст із дитину, вони носять коричневий одяг, мають своєрідну зовнішність: немає носа, точніше перенісся, лише дві ніздрі, у деяких немає пальців рук і ніг, а в кого є, то вони зрослися між собою, за винятком великого пальця. Варіантами на позначення *brownie* є *luridan* – антропоморфна істота, що уявляється як фейрі-помічник, схожий на брауні, який вірно служить людині; *Hobgoblins* – фейрі – добродушні, домашні, схожі на брауні, найвідомішим з яких є *Puck*, але їх чомусь порівнювали з бісами. У валлійському та ірландському фольклорах візуалізується міфонім *Pooka* – перевертень, якого вважають родичем англійського *Puck*. За звичками і поведінкою він схожий зі своїм родичем, утім, має іншу зовнішність. В ірландського *пуки* козлині роги і копита, у валлійського – пташина голова, а фігурою він нагадує голованя. Ірландський *пука* може обертатися на віслиюка і летючу мишу, у козла й орла. Найчастіше він обертається в

лоша, а також є звичка перевтілюватися на мандрівний вогник. В ірландському фольклорі різновидом домовика є *cluricaune* – антропоморфні істоти, що постають в уяві як дідки, що мешкають у винних погребках. Російськими варіантами на позначення домовика є: *домовой, домовойко, домовой дед, голбешник, хозяин, избенной большак, дедушко-браток, братанушко, доброхотушко, кормилец, жировик, гнетка, лизун, лихой, жировой черт, сам, модовейко, модожирко, хозяинушко, дедко, дедушка, доброжил, лизун, суседко, постен, карнаухий*. Білоруські варіанти – *дамавик, домник, хатник, подпечник, черт дамаві, не свой дух, лиходзей, дамавой хазяин, господарь, дяденька, браток, дед, сувойски*. Українські варіанти: *домовик, хазяїн, дід, богатир, гуркало, домовий дябел, хатній дідько, дідько, нечистий*.

Локалізацією слов'янських домовиків є місця за піччю, під дахом, порогом, у північному боці хліва, стайні, сараї, бані, червоному куті, запічку, у підпіллі; завжди поселяється в домах, де є кішка, коза.

Зовнішні ознаки домовика у слов'янській міфології є різними, як і в британській, зокрема:

– в українському фольклорі він постає як чорна людина, у червоній сорочці, має довгі вуха;

– у російському – як мужик з великою сивою бородою, із зарослими долонями і підощвами, з довгими нігтями, у синьому каптані без одного вуха;

– у білоруському – як людина, у білій сорочці;

– у східнослов'янському – як невидимий або на вигляд маленький волохатий дідусь.

Амбівалентність образу слов'янського домовика підтримується і такими уявленнями: домовика створив Бог (укр.), він дається Богом кожному дому (укр., білорус.) або утворився з крапель, які за спиною струщували з рук чорт (укр.). У східних слов'ян (особливо в районі російської Півночі) існували уявлення про дворового – покровителя двору (білорус. *дваровый*), гуменника – духа, що живе на гумні; сарайника, хлівника (рос., білорус.), банника, білоруський варіант – лазник. У Росії поширені патріархальні уявлення про воструху – духа оселі, батька домового, який живе за піччю, все береже від крадіїв, навіть красу і цнотливість дівчат. В Україні є уявлення про *Дідо (Капуша)* – карлика з великою головою і довгою сивою бородою, що живе в кущах бузини і має добру вдачу; іноді сприймається як побутовий чорт, дідько, й уявлення про дворовика (стригу) – покровителя хатнього господарства і худоби. Місце домовика у

східнослов'янському міфі може заступати образ домашньої змії (вужа), що має зв'язок із померлими предками (навіть виступає їхнім утіленням), береже сім'ю і скотину, а також образ ласиці – охоронниці скотини (Слухай, 2005, с. 66–67). Жіночими паралелями в Росії є: рос. домовиха, модовиха, домовилиха, домаха, хозяйка, маруха, домовичка (дочка – домовинка). Українських та білоруських відповідників не зафіксовано.

САМ ЛІСОВИК в уявленні українців, на відміну від інших слов'ян, не є достатньо чітко персоніфікованим та візуалізованим. Це пояснюється тим, що українці – швидше поляни, які жили далеко від лісів (пор.: *домовик*, *польовик*), а тому або зовсім не знають рос. *лешего*, або наділяють його характеристиками чорта, мало йому властивими. Так, в українській етнографії (Давидюк, 1997, с. 77) побутує амбівалентний погляд на *лісовика*, з одного боку, як на істоту, що символізується зі смертю, яка підстерігає людину в лісі і є дуже небезпечною для людини, з другого, – як на «пастуха від звіра», що охороняв дрібних звірів від хижаків та мисливців, тобто асоціюється з добром для тваринного світу. Тим часом у росіян наявні численні номінації на позначення *лісовика*, як-от: рос. *леший*, *лешак*, *лесной*, *лес*, *лес праведной*, *боровик*, *моховик*, *мужичок*, *хозяин*, *гаркун*, *ляд*. У білорусів *лісовика* називають білорус. *лисавэй*, *лясун*, що постає як істота, схожа на людину, але походить від тварин (оленів, ведмедів, вовків), тому звуть «само сіянкою». У британській міфології наявні також *лісовики* *Ghillie dhu*, що постають в уяві як добродушні лісові феїри з чорним волоссям, в одязі з моху та листя. Вони турбуються про дітей і допомагають тим, хто заблукав у лісі. Різновидами лісових феїри в англійському фольклорі є *Moss maidens*, які допомагають людям, знаються на цілющих травах і рослинах. Зріст у них – від двох до трьох футів; вдягнуті у вбрання з моху, обличчя зморшкувате, тіло волохате, шкіра сіра.

Зовнішність *лісовика* у представників слов'янського пандемоніуму персоніфікована яскраво в російському фольклорі, тобто це істота, що уявляється в червоному шарфі (рос. *кушак*) або без «кушака» і без шапки, із зеленими палаючими очима, має синюватий колір тіла (синя кров), праве вухо відсутнє, загострена голова, не має брів і вії (або, навпаки, вони дуже кошлаті). Має чіткі ознаки нечистої сили (водять людину в лісі, сміються, перегукуються), бояться солі, вогню, липового поліна, перевдягнутої назовні сорочки, у селі – чорних півнів і трикольорових кішок. В українців приписуваний елемент убрання *лісовика* – волохата шапка з куниці

– розуміється не як власне головний убір, а як його зовнішність. У Росії варіантами назв лісовика є *боровик* (дух соснового лісу), *зыбочник* (лісовик, що качається на деревах або живе в болоті), *веретник* (нагадує вампіра, від «веретик» – «возвышенность, покрытая лесом»), *анчутка*, генетично пов'язаний з лісом і болотом (Толстой & Толстая, 1995). Жіночими паралелями в Білорусії є *лешиха*, *лясуниха*, *лисавиха*; у Росії – «*лешачиха*, *лесовиха*, *бешиха*» (Токарев, 1957, с. 81), в Україні – *мавка*.

Зовнішність *мавки* мають, як у звичайних дівчат: вони танцюють на полонинах Карпатських гір, на прогалинах саджають квіти; мають тонкий одяг, напівпрозорий, блакитнуватою кольору. Споріднений образ – *гречушки*, що уявляються як маленькі грайливі дівчатка, які бігають гречаним полем. Існує повір'я, що після ігор *гречушок* хліб краще росте. Особливості поведінки: скрикують, перегукуються, сміються, в долоні плещуть. На Русалії для *мавок* і *гречушок* залишали хліб на полях, не купалися, не сіяли борошно в діжу.

САМ ПОЛЬОВИК, або *Житній дід* (рос. *полевой, полевик*, білорус. *палевой*) – дух хлібного поля заввишки з колос або стерню. Має тіло чорне, як земля, різнокольорові очі, волосся з колосся чи трави, голий (або весь у білому (Токарев, 1957, с. 84)), волохатий, із хвостом, ріжками, крилами, телячими вухами, великими зубами (там само, с. 84). Аксіологічно амбівалентний, адже має то ознаки нечистої сили (у просо може накидати жита; невижаті колоски завиває *Велесовою борідкою*), то береже поле. У Росії відомий образ рос. *луговика* (білорус. *Луговий Хвядосий*), *межи* (рос. *межевичок, межевой, подмежник*, білорус. *памежник*). Жіночий еквівалент: рос. *паляха, полудница*, яку уявляли як високу жінку або дівчину в білому вбранні. Назва рос. *полудница* українцям невідома (Токарев, 1957).

САМ ВІДЬМАК онтологічно є злим духом, але функціонально швидше виконує роль істоти, що стримує злі сили: розбиває хмари, наглядає за відьмами і стримує їх, б'ється з мерцями. З-поміж решти учасників пандемоніуму найбільш поширеним в уявленні слов'ян був жіночий образ – міфонім *відьма*, що може виступати маркером етнічного міфу (як у британській міфопоетиці образ *фейрі*), який демонструє зону міфопоетичної амбівалентності. *Відьма* (рос. *ведьма, волшебница, колдунья, чаровница*; укр *чарівниця, ворожка*) – образ жінки-демона. Українсько-білоруські повір'я про відьом є відбитком західноєвропейських уявлень, які дійшли через католицьку Польщу. Відьма використовує знання, чаклунство частіше на шкоду людям

(пор. *відати, розвідка, віщій*). Є вроджені (з хвостиком і довгим конячим язиком) і навчені (які продали душу або взяли вміння) відьми.

Зовнішні ознаки: мають хвостик (заг. – слов.), ріжки (волин.), два ряди зубів (волин.), вуса (черніг.), брови, які зрослися (укр.), в очі прямо не дивляться (черніг.), в очах видно перевернуте зображення людини (рос.).

Локалізація: перехрестя, межа, гора (Лиса гора), дерева (дуб, груша, сосна, тополя, береза). Літає на шабаш: в укр. і білор. варіантах – на мітлі, лопаті, вилах, березових гілках, бороні, на тваринах або верхи на людині.

Російська відьма: стара, негарна, має тілесні вади, непривітна, відлюдькувата; здатна перетворюватися на тварин: свиню, кішку, собаку, корову, ласку, вівцю, косулю, зайця, вовка, лисицю, жабу тощо; птахів: сороку, ворону, сову, курку, лелеку, качку; предмети: колесо, решето, стіг сіна, клубок ниток або купу листя, палицю, гілку, корзину, куц ожини; може ставати взагалі невидимою. Особливо активна відьма на великі свята, новий або повний місяць, у грозові ночі. У межах доби активний час – ніч, особливо – північ, рідше – полудень, час до сходу і після заходу сонця. Вона псує корів, подружні взаємини, насилає хвороби, викликає неврожай, впливає на атмосферні явища. Український міф акцентує онтологічну амбівалентність образу відьми: стара відьма може обертатися або на молоду красуню, або на гарну молодицю.

САМ РУСАЛКА є також жіночим образом-міфонімом. Наукова етнографія стверджувала, що русалки – це душі всіх предків незалежно від того, як вони померли. Всі померлі об'єднувалися в один розряд *манів (тапез)*. У давньогрецькій культурі серед померлих не робилося ніякої різниці. Однак Д. Зеленин стверджує, що «в давньоруській міфології уявлення про русалок як про душі лише осіб жіночої статі, померлих передчасною та неприродною смертю, заслуговує на глибоку довіру» (Зеленин, 1995, с. 155). Так, основу образу східнослов'янської русалки, пише О. Левко, становлять уявлення про сезонну появу разом з розцвітанням рослин (пор. давньогр. уявлення про Персефону) та комплекс таких уявлень, які зближують *русалку* з тюркським міфічним жіночим образом Албасти (розчісування волосся біля води, лоскотання, великі груди) (Левко, 2005, с. 45). Увесь комплекс вірувань про прихід русалок з потойбічного світу під час найбільшої вегетації рослин і повернення назад після цього періоду зберігає сліди архаїчних культур сезонних

божеств, відомих у різних землеробських цивілізаціях Середземномор'я. Всі ці ознаки об'єднують середньоазіатські свята квітів, античні розалії та русальні повір'я південних і східних слов'ян (Виноградова, 1986, с. 117). На думку О. Веселовського, М. Сумцова, О. Афанасьева, *русалки* – це душі померлих предків, так звані «нави» (Веселовский, 2006, с. 261-287). Д.К. Зеленін вніс уточнення до образу русалок, вважаючи їх душами «заложних» жінок (Зеленин, 1995, с. 141). Е. Померанцева, погоджуючись із думкою Д.К. Зеленина, стверджує, що «цим не вичерпується характер цього складного образу, в якому наявний і очевидний зв'язок з природою, лісом і водою, весняно-літніми обрядами, культом родючості» (Померанцева, 1975, с. 76). Цієї думки дотримується і дослідник С.Є. Рыбаков, говорячи, що «русалії пов'язані з плодючістю полів, моліннями про дощ та народження нового колосся» (Рыбаков, 2001, с. 24).

У міфології багатьох європейських народів існують жіночі образи, схожі на східнослов'янських русалок. У Німеччині вони називалися водяні німфи *wasser-nymphe* і дунайські діви, в Англії – морські дівчата *seamaid*, *Water-Nymph*, у литовців – дугни вундани, вілії (від р. Вілія) та німнянки (від Німан), в Сербії – віли, в Польщі – свитезянки (від озера Свитязь) та дзівани (Воропай, 1991, т. 2, с. 169–170). Скандинавська міфологія нараховує дев'ять різновидів водяних німф; *Himiuglofa*, *Dufa*, *Hadda*, *Hefridg*, *Udur*, *Hronn*, *Bylgia*, *Вага*, *Kolga* (МНМ, т. 2, с. 390). Отже, як бачимо, образ русалки зафіксовано в усіх східних слов'ян, але насамперед він є етнічним символом української демонології. Д. Зеленін називає серед них такі: *купалка*, *водяниця*, *жартівниця*, *лішачиха*, *нявка*, *лоскотуха*, *криниця*, *мелюзина* (Зеленин, 1995, с. 216).

Зовнішні ознаки: походять від мертвонароджених, нехрещених дітей, молодих утоплениць. У річках, особливо Дніпрі, живуть спільнотами. Взимку сплять у вербах, на дні річок, під землею. Дуже гарні, очі мають зелені або чорні, розкішні коси до колін, вінки з осоки або зілля.

Локалізація: гуляють по землі від чистого четверга до осені; у місячну ніч бігають, танцюють на траві, гойдаються на вітах, кличуть людей, зваблюють піснями, прядуть. У воді граються, як дівчата. Там, де танцюють, краще росте трава.

Лексемі *русалка* надавали різні тлумачення. Як зазначав С. Токарев, його пов'язували зі «словами рос. *русло* или *русый* (светлый, ясный). Проте найбільш умотивоване розуміння етимології цього слова надав Міклошич, вказавши на зв'язок позначень рос.

русалка, русалии (русальные песни) з античними лат. *rusalia*. Ще в перші століття християнства в романських країнах свято Трійці називалося *pascha rosata Domenika rosarum*. В албанських гегов є свято *rsai*, у румунів – *русале*, у словенців – *Risalscek*. Ці найменування відбилися у віруваннях людей і стали позначати один зі слов'янських релігійних обрядів» (Токарев, 1957, с. 89).

САМ ВОВКОДЛАК, укр. *вовкулака* (білорус. *воуколак*, рос. *волколак*). Пор. САМ *werewolf*, що сягає староанглійського *were* – людина і *wolf* – вовк, з укр. *вовкуватий* – людина-вовк, перевертень, який зберігає розум у вовчій податі й викликає місячні затемнення під час метаморфоз. Він буває вродженим (народився під певною зіркою або вагітна побачила вовка, і тоді вовкулака вдень живе з людьми, а вночі – у зграї) або завороженим (щоб повернути до людського вигляду, треба стягти шкуру, протягти через хомут, розірвати мотузку на шії або перевести справа наліво через 12 (13) ножів, які стирчать в осиковому поліні) (Войтович, 2002).

Зовнішні ознаки: нагадує звичайного вовка (укр., рос., білорус.), хоча є й відмінності: на задніх ногах коліна вперед, як у людини (рос.), людська тінь (білорус.), бігає один (білорус.) або по двоє, якщо це учасники весільного поїзду (укр.). Обернення вовка на людину потребує особливого ритуалу. Уявлення про перетворення людини на вовка відбивають страх первісної людини перед лісом.

Аксіологічна амбівалентність простежується в уявленнях про вовка, на якого людину обернено проти її волі: така людина відчуває страх (укр., білорус.), буває небезпечною лише для того, хто обернув її на вовка (укр.), не чіпає людей і худобу (укр., білорус.), шукає можливості повернутися до людського вигляду (укр., білорус.).

САМ ВІЙ – злий дух у вигляді старого дідугана з величезними бровами і віями. Втілення ворожої сили, недобрих очей, зурочення. Насилає нічні примари, видіння. Є рефлексією образу громовика – Перуна зі згубною дією його блискавичного погляду. Існують обґрунтовані сумніви в тому, що *Вій* належить до персонажів народної міфології. Щодо згаданих окремих рис, то малий зріст – це риса переважно західнослов'янських міфологічних персонажів; залізні частини тіла – нехарактерна ознака східнослов'янського міфу (залізні руки має *вологодський банник*, залізні зуби – північноросійські *шулікуни*, залізні груди – *русалки* на Поліссі); присипаність землею – ознака потойбічного світу, але поєднання в одному персонажі ознак, пов'язаних із залізом, із землею, є неприродним для слов'янської народної міфології; вовче виття –

літописна ознака половців, і персонажі з подібною до *вія* патологією очей (але не погляду) трапляються у трьох російських, одному білоруському, шести українських та одному румунському джерелі, але в жодному не є ідентичними з гоголівським персонажем.

Міфологеми в етномовній свідомості британців та східних слов'ян характеризуються стійкою асоціативною співвіднесеністю з тією ознаковою ситуацією (явищем, образом, об'єктом, суб'єктом), на позначення якої цей сигніфікат уживається. Ознакова ситуація є логічною базою для утворення сигніфікативних артефактів-міфологем – продуктів міфологічної свідомості. Сигніфікативні артефакти-міфологеми є метафоричними найменуваннями, двічі закодованими: перший раз, коли людина формувала уявлення про певні об'єкти невидимого світу, переносячи вигадані знання про ці об'єкти на власний емпіричний досвід; і другий, коли суб'єкт свідомо йменував інший суб'єкт або об'єкт уже реального світу назвами істот з невидимого світу, які вже активно функціонували в мові конкретного етносу.

Сигніфікативні артефакти-міфологеми першого етапу кодування в мові індоєвропейців, зокрема германців і слов'ян, залежно від типу метафоричного переносу і моделі цього переносу, дозволили об'єднати їх у три функціонально-семантичні групи: ЛЮДИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА, ТВАРИНА/ЛЮДИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА, ТВАРИНА – МІФОЛОГІЧНА ІСТОТА. Диференціація сигніфікативних артефактів-міфологем у міфологічних картинах світу германців і слов'ян демонструє тенденцію, з одного боку, до відокремлення людського колективу від тваринного світу, а з іншого, – власну перевагу людини над силами природи, що сприяло поступовій еволюції синкретичного мислення до індивідуального.

За походженням міфологічні істоти є значно відмінними у британській і слов'янській міфопоетичних картинах світу та розглядаються як такі, що походять з ірландського, шотландського, валлійського і власне англійського фольклору, зокрема від: духів (*elves*), нехрещених немовлят (*spunky*) і померлих під час пологів (*bean nighe*), людей померлих останніми в році (*ankou*), духів людини, яка померла далеко від дому (*peryton*), нащадків велетнів, які можуть вирости до небес (*spriggans*), нащадків людей, вигнаних у море за свої злочини (*selkies*); російські та українські учасники пандемоніуму походять від: людей, проклятих батьками (у рос. міфології *лесовик*), спеціально вирощених (як, наприклад, в українській міфології

домовик з яйця під пахвою) тощо. Виявлено і спільні джерела походження британських і слов'янських демонічних істот, як-от: від предків (англ. *goblins* / укр. *домовик*), від людей, яким «пороблено» (англ. *werewolf* / укр. *вовкулака*), народжених від жінки і демона, від подружньої пари, яка порушила певні табу, – в українському фольклорі та від короля Оберона і сільської жінки – в англійському *Robin goodfellow*, від неупокоєних мерців (англ. *sluagh, asrai, ben bhearra* / укр. *русалки*).

Пандемоніум британців і східних слов'ян є яскравим утіленням ідеї амбівалентності міфопоетичного світу в аспектах часу, простору, низу і верху, розмірів, перевтілення добра/зла, а також принципу симетрії/асиметрії. У міфопоетичній картині світу британців і слов'ян бінарні опозиції *верх/низ*, *білий/чорний*, *добро/зло* є одними з основних, оскільки в змістовому плані германська і слов'янська моделі світу орієнтовані на граничну космологізованість буття, сутність якого відображається в основних параметрах Всесвіту: просторово-часових, кольорових, причинових, етичних тощо. Ці опозиції мають індоєвропейський характер, про що свідчать численні локальні обряди та вірування, що ґрунтуються на їх основі. Вони входять до універсального знакового комплексу германської та слов'янської картин світу, який реалізується в різних кодових системах (національних картинах світу). Етимологічний аналіз їхніх компонентів показав, що ці семантичні протиставлення мали місце ще в добу праіндоєвропейської мовної єдності; отже, очевидною є надархаїчність принципу двоїстого протиставлення як способу моделювання світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Веселовский, А.Н. (2006). *Народные представления славян*. Москва: АСТ.
- Виноградова, Л.Н. (1986). Мифологический аспект полесской «русальной» традиции. In: *Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне*. Москва, 5, 88-135.
- Войтович, В. (2002). *Українська міфологія*. Київ: Либідь.
- Воропай, О. (1991). *Звичай нашого народу: етнографічний нарис*. Київ: Оберіг.
- Давидюк, В.Ф. (1997). *Первісна міфологія українського фольклору*. Луцьк: Вежа.

- Зеленин, Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерки русской мифологии: умершие неестественной смертью и русалки*. Москва: Индрик.
- Колесник, О.С. (2003). *Мовні засоби відображення міфологічної картини світу: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі давньоанглійського епосу та сучасних британських художніх творів жанру фентезі)*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови». Київ.
- Левкиевская, Е.Е. (1994). К вопросу об одной мистификации, или гоголевский Вий при свете украинской мифологии. In: *Миф и культура: человек и не-человек*, 38-45. Москва.
- Левко, Л. (2005). Cultural and contextual aspect in language teaching. *Сучасні дослідження з іноземної філології*, 3, 44-49.
- Лосев, А.Ф. (1991). *Философия. Мифология. Культура*. Москва: Политиздат.
- Маковский, М.М. (2002). Семиотика языческих культов (мифопоэтические этюды). *Вопросы языкознания*, 6, 55-81.
- Померанцева, Э.В. (1975). *Мифологические персонажи в русском фольклоре*. Москва: Наука.
- Рыбаков, С.Е. (2001). Антология этнической деструктивности. *Вестник МГУ. «Социология и политика»*, 18, 3, 22-28.
- Слухай, Н.В. (2005). *Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
- Телия, В.Н. (1988). Метафоризация и ее роль в создании картины мира. In: *Роль человеческого фактора в языке*, 173-205. Москва: Наука.
- Токарев, С.А. (1957). *Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века*. Москва; Ленинград.
- Толстой, Н.И., & Толстая, С.М. (1995). Народная этимология и этимологическая магия. In: *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва: Индрик.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* (упоряд., прим., біогр. нариси: А.П. Пономарьов, Т.В. Косміна, О.О. Боряк; вступ. ст. А.П. Пономарьов). (1992). Київ: Либідь.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- ЕУМ: *Енциклопедія: Українська мова* (уклад. НАН України імені О.О. Потебні). (2000). Київ: Українська енциклопедія.

- МБО: *Мифология Британских островов: энциклопедия*. (2000). Санкт-Петербург: Terra Fantastica.
- МНМ: *Мифы народов мира: энциклопедия* (гл. ред. С.А. Токарев). (1977; 1982). Москва: Рос. энциклопедия.
- МС: *Мифологический словарь* (сост. М.Н. Ботвинник, М.А. Коган, М.Б. Рабинович, Б.П. Селецкий). (1965). Москва: Просвещение.
- ССМСИЯ: Маковский, М.М. (1996). *Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках* (сост. М.М. Маковский). Москва: Гуманитарный изд. центр.

АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ У ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Аладько Д.О.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИЧНИЙ СТАТУС НОМІНАЦІЙ ПОСУДУ В МЕЖАХ КЛАСУ АРТЕФАКТІВ

Артефакт є результатом цілеспрямованої розумової діяльності людини, закодованим етномовними засобами об'єктом, що безпосередньо не має лінгвальної природи, але наявний у реальному спілкуванні, способом надання поняттю предметної форми (Уфимцева, 1988, с. 111). Останнім часом з'явилося і більш широке розуміння артефакту як будь-якого штучного утворення матеріальної чи нематеріальної форми.

Сукупність артефактів є не просто світом речей, але і світом смислів, які людина вкладає в продукти своєї діяльності (Маслова, 2001, с. 18). Первісний образ артефакту базується на реалії з наступним додаванням якостей та властивостей, у тому числі і культурного, ціннісного характеру, предметний код культури дозволяє асоціювати об'єкт із концептом, абстрактним поняттям (Красных, 2002, с. 38, с. 244). Напр., *crock of gold* вербалізує концепт «багатство»; чаша співвідноситься з долею людини у виразі *гірка чаша*.

Денотатні (предметні) лексичні групи на зразок «посуд» мають суперординати, які передбачають перерахування їхніх складових частин. Наприклад, можемо сказати, що *тарілки, чашки, каструлі* – це *посуд*. Такі денотатні групи обов'язково наявні в ідеографічному словнику, оскільки охоплюють велику кількість предметної лексики. Вони класифікуються на основі відношення частина – ціле, практичного застосування, матеріальної основи, способу виготовлення, способу використання. Представники західної когнітивістики пропонують схему семантичних ознак, яка, стосовно *чашки*, могла б виглядати таким чином: об'єкт – фізичне тіло –

неістота – артефакт – посуд, із подальшим переліком факультативних ознак (Evans, 2006, р. 252). Ці факультативні ознаки є абсолютно довільними: ‘заввишки 3 – 6 см’, ‘з круглою основою’, ‘ширша зверху’, ‘з ручкою’, ‘з блюдцем’ тощо (Hurford, 2007, р. 102).

Головним принципом теорії семантичного поля (СП) є те, що вокабуляр мови організований у вигляді лексичних чи концептуальних полів і члени цих полів структуруються взаємозалежно один від одного (McCarthy, 2002, р. 340). Парадигматичні відношення на зразок рід – вид та ціле – частина поєднують мовні одиниці, які знаходяться на різних рівнях семантичної ієрархії. Мовні одиниці складають семантичні групи / поля, члени яких поєднуються парадигматичними зв'язками. СП є об'єднаннями слів однієї поняттєвої сфери і становлять предмет опису ідеографічних словників, при цьому найбільш широкий клас складають назви з мінімальною кількістю спільних сем. Логічна організація лексико-семантичної групи (ЛСГ) вибудовується лише шляхом аналізу тлумачень її членів та шляхом визначення її місця в ідеографічній класифікації словникового складу мови (Корнилов, 2003, с. 26).

Словниковий склад мови може бути представлений як система ЛСГ, які стикаються, перехрещуються і складаються з ядерної та периферійної лексики. ЛСГ виокремлюється на підставі ознак денотатів, що вказують на функцію, форму, матеріал, суміжність реалій тощо.

Чимало науковців вказують, що основну проблему при класифікації лексики складає неможливість чіткого встановлення меж між групами, оскільки вони переходять одна в одну. Багатозначність слова є причиною входження слова в різні семантичні області, іноді досить далекі одна від одної (Лакофф, 1996, с. 151). Для лексем, в межах яких відбулось семантичне зрушення, пропонується ввести поняття подвійної категоризації (dual categorization) (Lipka, 1992, р. 124). Напр., різні лексико-семантичні варіанти лексем *тiг*; *макітра* входять у різні ЛСГ – «посуд», «частини тіла людини». Оскільки предмети посуду мають локативні властивості, тобто є вмістищем для інших предметних сутностей, ми вважаємо, що найменування посуду в зіставлених мовах утворюють групу предметної лексики «посуд», яка є складовою СП «вмістища».

Категоризація є однією з головних умов функціонування нашого мислення, концептуалізацією зовнішнього та внутрішнього світу людини відповідно до значущих характеристик її буття, пов'язана з оцінкою (Вольф, 2002, с. 145).

Характерною рисою сучасного розгляду питання категоризації є визнання двох її аспектів: вертикального та горизонтального. Горизонтальний аспект передбачає, що той чи інший об'єкт може бути співвіднесений із певною категорією того ж рівня узагальнення, напр., *cup – glass – goblet, чашка – склянка – келих*. В той же час, цей самий об'єкт може бути співвіднесений з різними за ступенем узагальнення категоріями, напр., *чашка – посуд для пиття – посуд – умістище*. О.Р. Лурия називає такі зв'язки зовнішніми та внутрішніми асоціативними. Між зовнішніми існують відношення суміжності, внутрішні ж і є включенням слова в певну категорію (Лурия, 1979, с. 92).

Категоризація є поділом світу за категоріями, тобто виокремленням у ньому груп, класів аналогічних об'єктів. Разом з тим, як пізнавальний процес – це і уявне співвідношення об'єкта з певною категорією. Категоризація є фундаментальною операцією, яку ми непомітно виконуємо на кожному кроці, вона дозволяє визначити об'єкт шляхом віднесення його до більш загальної категорії. Це стосується не тільки класифікацій у природничих науках (зоології, ботаніки і т. ін.), але й таксономії звичайних побутових предметів. Такого виду категоризація дозволяє говорити про певну ієрархічну впорядкованість її рівнів. Для всієї мовної системи, в усьому її обсязі, ієрархічні зв'язки відіграють головну роль для поєднання різноманітних неоднорідних компонентів у цілісній картині.

При категоризації імен головна різниця пролягає між природним та штучним, усі об'єкти поділяються на природні речі та артефакти (Уфимцева, 1988, с. 114; с. 129). Увесь суперклас «об'єкти» поділяється на класи «живі» та «неживі» («речі»). У класі «речі» виокремлюються «артефакти» (штучно створені) та «натурфакти» (природні об'єкти). «Артефакти» ж деталізуються на «побутові предмети» та «техніку» (Степанов, 2004, с. 71-76). Продовжуючи зазначену таксономію, серед «побутових предметів» можемо виділити семантичне поле «вмістища» та його складову частину – групу «посуд». До основних модальностей існування артефактів відносять матеріальну (форма об'єктивації штучного об'єкта), функціональну (сума модифікацій при його використанні) та

семантичну (його значення, смисли, цінність у соціокультурній комунікації). У лінгвістиці, на відміну від інших наук, встановлені класи об'єктів зазвичай відповідають реальним сутностям. У зв'язку з цим, лінгвістична таксономія – це одночасно і теорія класифікації, і предмет цієї теорії – інвентар мовних одиниць.

Спроби категоризації торкаються і методики побудови словникових статей. Г.А. Уфимцева пропонує інклюзивно-ступеневий опис лексеми, який складається з поетапного переліку ознак, що мають таку ієрархію: пряме номінативне значення; похідне номінативне значення; ознака лексико-семантичної парадигми; ознака семантичної субкатегорії; ознака семантичної категорії; ознака семантичного розряду; граматичні ознаки (Уфимцева, 1974, с. 67-68). Наприклад, англ. *cup*, укр. *чашка* мають категоріальну ознаку – предметність, семантичну ознаку окремої категорії – неістота, семантичну ознаку субкатегорії – злічувальне, ознаку на рівні лексичної мікросистеми – ЛСГ «посуд», ознака на рівні окремої лексеми – невелике вмістище для пиття. Ю.Д. Апресян пропонує вирішувати проблему шляхом включення в тлумачення окрім власних ознак, ще й семантичних асоціацій (Апресян, 1971, с. 511).

Чимало дослідників вважають функціональне призначення головною ознакою при створенні таксономій штучних предметів, оскільки кожний такий предмет спочатку виникає у свідомості людини, а потім створюється з певною метою, для виконання якоїсь функції. Так, Дж. Лайонз, розглядаючи ієрархічну структуру словника, вважає, що слова, які позначають штучні предмети, не можуть бути визначені без їх відношення до цілі чи функції позначуваних ними об'єктів (Лайонз, 1978, с. 481). З когнітивної точки зору, класифікація об'єктів за ступенем визначеності їх форм чи обрисів не є визначально важливою, головним чинником їхньої концептуалізації є здатність виконувати певну прототипову функцію (Gibbs, 2006, p. 256).

Характерним є народний поділ начиння на таке, що використовується для зберігання, приготування та вживання їжі (Українська мінувшина, 1994, с. 71-78). Р.М. Фрумкіна, вивчаючи проблему побудови статті в тлумачному словнику, зазначає, що для наївної свідомості *склянка* – це посуд для пиття, а не «скляне вмістище у формі циліндру ємністю 250 грамів». Дослідниця пропонує достатньо просту схему для тлумачення слів групи «посуд»: слово – родове ім'я – функція – форма – розмір – матеріал – вага. При цьому родові ім'я часто випускається, а функція, не дивлячись на

реальний порядок складових словникової статті, завжди залишається головною ознакою при поясненні таких слів (Фрумкіна, 2001, с. 47-48). За думкою Ю.Д. Апресяна, семантика мовного знака відображає наївне розуміння речі, явища, яке може значно відрізнятись від логічної, наукової картини того ж фрагменту дійсності (Апресян, 1971). Типовими мотивами номінації для назв артефактів є дія, спосіб виготовлення, призначення, місце функціонування, ознака якості, функція є центром, навколо якого формується категорія (Evans, 2006, р. 29). Важливим аспектом існування найменувань багатьох артефактів є те, що вони слугують ярликами для функції, що асоціюється з ними, такі назви використовуються як імена матеріальних і соціальних артефактів (Persson, 1990, р. 73). Наприклад, *чашка* може бути найменуванням соціальних відносин (пор. *Чашка чаю розтягнулась на дві години*).

Основним постулатом теорії прототипів є те, що елементи категорій нерівноправні між собою, деякі з них психологічно більш виділені, ніж інші, деякі члени є «когнітивно привілейованими» (Fillmore, 2006, р. 395; 188). Як зазначає Дж. Лакофф, «якби категорія визначалась лише тими властивостями, які притаманні усім її членам, то не повинно бути ситуацій, коли один із членів більше відповідає уявленню про цю категорію, ніж інші» (Лакофф, 1996, с. 145). Категорії не відображають «об'єктивний» набір рис, вони є приблизними, складаються із центральних, прототипових членів, і менш центральних, навіть маргінальних членів (Dirven, 2002, р. 77). Відповідно, категорії формуються навколо прототипів, які є когнітивними опорними точками, внутрішня структура категорії визначається не жорстким переліком обов'язкових ознак, а різноманітністю характеристик. Прототип є типовим ментальним зразком, який використовується лінгвістичною спільнотою для категоризації; максимальним набором ознак, з яким як з еталоном можливо порівняти ознаки властиві іншим представникам даної категорії (Левицкий, 2006, с. 153). Ментальна процедура категоризації спирається на досвід та уяву людини, з одного боку, і властивості метафори, метонімії та ментальної образності – з іншої (Лакофф, 1996, с. 147). Теорія прототипів дає можливість дослідити лінгвістичну категоризацію в контексті загальної пізнавальної діяльності людини (Geeraerts, 2006, с. 142). В той же час існують певні проблеми щодо визначення прототипу: різноманітність характеристик, які формують прототип; складність визначення

пріоритетних рис; проблема визначення межі між прототипом та периферією (Aitchison, 1987, p. 60).

Про неоднорідність складу ЛСГ говорить і В.Г. Гак. В кожній ЛСГ може бути вирізнено ядро, що включає слова, яким властиве найбільш загальне значення, і периферійні елементи, у яких дане значення простежується вже не так чітко. Це призводить до того, що встановлення меж групи спричиняє певні труднощі, оскільки її межі є розмитими, дифузними (Гак, 1977, с. 150).

Виходячи з вищесказаного, ми вважаємо доцільним за основу класифікації назв посуду взяти функціональний аспект із урахуванням теорії прототипів. На розбіжностях в категоризації та семантичній наповненості мовних одиниць у різних мовах наголошують чимало дослідників. Зокрема З.Д. Попова та Й.А. Стернін говорять, що не дивлячись на використання європейцями приблизно однакового посуду, в англійській та російській мовах його образи класифікуються по-різному. В першу чергу це стосується можливості найменування будь-якого скляного посуду *glass*, що часто супроводжується наявністю атрибута *wine glass*, *brandy glass*, *spirit glass* (Попова, 2001, с. 84-85). В.М. Манакин стверджує, що навіть у споріднених українській та російській мовах, таке слово як *бокал*, не дивлячись на ономасіологічну ідентичність та подібність граматичних форм, має різне семантичне наповнення (Манакин, 2004, с. 76).

Предмети посуду, на нашу думку, в обох зіставлюваних мовах можуть бути поділені на три підгрупи: посуд для пиття, посуд для приготування їжі, посуд для зберігання чи споживання.

При виокремленні посуду серед інших побутових предметів категоріальною семою може бути 'вмістище'. Вмістище – це обмежений простір, категоризація світу в термінах умістищ є типовою для людини, сама категорія розглядається як умістище для її членів (Лакофф, 1990, с. 410-412; Лакофф, 1996, с. 169-174). Подальша категоризація посуду імплікує питання: вмістище для чого? Для першої із зазначених підгруп диференційною семою стає 'для пиття'. На нашу думку, центральними представниками цієї підгрупи в англійській мові є назви *cup* та *glass*, які протиставлені між собою матеріалом (кераміка – скло), наявністю ручки, використанням для гарячих – холодних напоїв тощо. Лексеми *cup* та *glass* знаходяться на базовому (основному) рівні категоризації, який є психологічно найбільш важливим; когнітивно базові категорії знаходяться в середині ієрархії, їх наявність відрізняє категоризацію від звичайної

таксономії (Лакофф, 1996, с. 152, с. 166). Слово, яке ми використовуємо для класифікації референта, діє не лише в термінах власного значення, але і в термінах більш загальної категорії, до якої воно належить (Hudson, 1995, p. 17). Наявність асиметрії серед членів категорії посуду легко виявити за допомогою простого запитання: назвіть посуд для пиття. Навряд чи відповіддю буде *келих* чи *бокал*, першою реакцією більшості людей буде *чашка* чи *склянка*.

Субординатні найменування можуть бути проілюстровані назвами *teacup*, *coffee cup*, *wineglass*, *tall glass* (диференціація за вмістом та розміром), які безсумнівно є різновидами базових назв. У той же час на периферії базового рівня функціонують і інші назви, які в словникових статтях визначаються як «посуд для пиття», однак не є прототиповими: *mug*, *goblet*, *tankard*. Про дифузію значень та розмитість категоріальних меж говорять американські дослідники, які стверджують, що в наївній мовній свідомості будь-яке вмістище для пиття може бути отримати назву *cup* чи *glass*. Так, В. Кемптон у самій назві своєї розвідки постулює таксономічні стосунки: *A mug is a sort of cup*, доводячи, що кухоль є різновидом чашки (Kempton, 1978). Е. Андерсен, аналізуючи дитяче мовлення, стверджує, що межі багатьох категорій і, отже, межі між їхніми найменуваннями є невизначеними, невиразними. Дослідниця на основі експериментальних даних доводить, що навіть різниця між чашкою та склянкою (*cup* та *glass*) не є достатньо прозорою. Один і той же референт у процесі експерименту міг бути названим як чашкою, так і склянкою (Andersen, 1974). Британські філологи ставлять запитання: якби гончар зробив щось середнє між чашкою та кухлем, яку назву отримав би цей предмет? Відповідь на таке питання є дуже складною, вочевидь новий предмет міг би отримати як першу, так і другу назву (Hurford, 2007, 86).

В. Лабов, вивчаючи семантичне наповнення мовних одиниць на прикладі чашок та чашоподібних предметів (*cups and cup-like objects*), також доходить до висновку про розмитість меж та факультативний характер сем. Вчений пропонує включення в словникові дефініції атрибутів на зразок: *як правило з ручкою, іноді без; головним чином для пиття; зазвичай з блюдцем* (Labov, 1973, p. 366).

А. Вежбицька розглядає два підходи до категоризації, порівнюючи традиційний семантичний аналіз та теорію прототипів. Аналізуючи, наприклад, дефініцію слова *човен* «штучний об'єкт, що використовується для пересування по воді», дослідниця задається питаннями: чи залишається човен човном, якщо в ньому дірка? Якої

величини має бути дірка, щоб човен перестав бути човном? (Вежбицькая, 1996, с. 201). Стосовно нашого об'єкта дослідження, можемо поставити аналогічне запитання: чи є тріснута чашка чашкою (якщо з неї вже неможливо пити)? А. Вежбицька пропонує вводити в тлумачення слова не здатність, спроможність, а призначення. В нашому випадку – чашка «предмет, що призначений для пиття».

В українській мові, на нашу думку, центральними членами категорії «посуд для пиття» можуть вважатись лексеми *чашка*, *келих*, *склянка*. На відміну від англійської мови, в українській не існує жорсткого протиставлення для гарячих – холодних напоїв (пор. існування *підскляників* для пиття чаю із *склянки*). У той же час *склянка* має жорсткі рамки «циліндричної форми», які відсутні в англійській мові. Суттєвим є ймовірне виділення як прототипу *келиха* та його видів (*чарка*, *бокал*, *фужер*) як посуду для пиття алкогольних напоїв. Келих у даному випадку виступає центральним елементом (пор. *Здіймемо келихи* – незалежно від виду вмістища).

Ядерними елементами «посуду для приготування їжі» ми вважаємо в англійській мові номінації *pan* та *pot*, які протиставляються за формою («широке вмістище» – «вмістище круглої форми») та певним чином за матеріалом: «зроблене з металу» – «керамічне, скляне» (хоча *pot* може бути і металевим). В українській мові центральними членами категорії є *каструля*, *сковорода*, *горщик*. Для української мови характерним є поєднання розрізнення за формою з подальшим функціональним поділом умістищ, що не так чітко виражено в англійській мові. *Каструля* (циліндрична форма) призначена для варіння, *сковорода* (неглибокий круглий посуд) – для смаження, жарення, *горщик* (кругла форма) – для тушкування, запікання. Зазначимо, що англ. *frying-pan*, еквівалент укр. *сковорода*, є одним із різновидів *pan*. Тобто власне *pan* має ширше значення і в перекладі може позначати і *каструлю*, і *сковороду*, і *деко*. Номінації укр. *горщик* і англ. *pot* можуть позначати вмістища не тільки для приготування, але й зберігання, вживання їжі, що ще раз свідчить про неможливість чіткого визначення меж категорій. До периферійної лексики даної підгрупи належать назви *cauldron*, *boiler*, *baker*, *correr*, *казан*, *баняк*, *чавун*, *пательня* та інші.

Серед «посуду для зберігання та споживання їжі» в зіставлюваних мовах не спостерігається особливих розбіжностей. Центральними членами цієї категорії ми вважаємо *jug*, *pot*, *dish*, *bottle*, *глек* (*гличик*), *горщик*, *тарілка*, *пляшка*. *Глек*, *jug* описуються

як «висока, кругла переважно глиняна посудина, злегка розширена в нижній частині, для зберігання та наливання рідини, зазвичай з ручкою та дзьобом». *Горщик, pot* вирізняються круглою формою, часто наявністю кришки. Типові *тарілка, dish* мають пласку форму, вживаються для накладання та споживання їжі. *Пляшка, bottle* зазвичай зроблена із скла (якщо з іншого матеріалу – це відображається у назві, наприклад, *керамічна пляшка*), має циліндричну видовжену форму. Серед інших назв зазначимо *баклага, фляга, штоф, блюдо, дзбан, горнець, pitcher, decanter, jar, bowl, plate, flasket* та інші.

Питання типології (моделей, зразків, типів) номінацій найбільш детально розроблено В.Г. Гаком (Гак, 1977). Відповідно до аспектів акту номінації (суб'єкта, об'єкта, номінанта, адресата), функції, зовнішньої форми, вчений пропонує «типологію типологій», крізь призму якої ми спробуємо «пропустити» найменування посуду в зіставлюваних мовах. Повний інвентар номінативних одиниць із посиланнями наводиться в другому та третьому розділах, зараз ми обмежуємось лише декількома прикладами без посилань.

Щодо *ієрархії номінацій*, основне розмежування проходить між *первинними* (прямими) та *вторинними* (похідними, опосередкованими) номінаціями. Про різницю в поглядах на первинні та вторинні номінації говорилося вище. Первинна номінація можлива тоді, коли з'являється можливість за допомогою мовного елемента відтворити у свідомості той чи інший об'єкт. У предметних назвах домінує зовнішнє уявлення, візуальні ознаки стають змістовними ознаками. На нашу думку, первинна номінація в сенсі даної концепції, як творення нового імені (тобто нової лексичної одиниці) для позначення об'єкта, є результатом словотвірної деривації: *hungar* «чайник», *варейка* «горщик», *заварник*; а вторинна номінація, як використання наявної форми для позначення інших об'єктів, є результатом семантичної транспозиції: *sow* «глечик», *кабан* «глиняний горщик».

За *функцією* розрізняються *мовні та мовленнєві номінації*. Мовні номінації є «віртуальними», вони використовуються як засіб для актуальних номінацій у мовленнєвих актах. Відмінність у даному випадку полягає у використанні різних кутів традиційного семантичного трикутника. Ми можемо говорити про сигніфікат як загальне поняття, що виражене в слові, та денотат, який є конкретним об'єктом, на який вказує слово. Будь-який мовленнєвий

акт, висловлювання потребує поєднання двох механізмів – синтаксичного та номінативного (Кубрякова, 1986, с. 101).

Так, англійський сталий вираз *a cup of tea* в мовленні може бути використаний у предикативній функції для характеристики як людини, так і речі чи абстрактного поняття з позитивної чи негативної точки зору: *She is a nice cup of tea* «Вона приємна особа»; *She is a hot cup of tea* «Вона некерована (з нею важко мати справу)»; *It is not my cup of tea* «Це не моя справа»; *It is a hot cup of tea* «Це ризикована справа»; *It is exactly my cup of tea* «Це якраз те, що мені подобається».

З огляду на об'єкт, вирізняють елементні та ситуативні номінації. Зрозуміло, що коли ми говоримо про назви предметів посуду, ми маємо на увазі елементні номінації, тобто такі, що позначають певний фрагмент дійсності, предмет чи об'єкт навколишнього світу. Елементна номінація може бути прямою чи опосередкованою, простою чи розчленованою, однослівною чи вираженою словосполученням: *cup, tall glass, чашка*.

Денотатом ситуативної номінації є ціла подія, ситуація, факт (Кубрякова, 1986, с. 98). Вона має зовнішню форму речення, висловлення, повідомлення. Природно, що, говорячи власне про найменування предметів посуду, ми не стикаємось з такими номінаціями. Ситуативні номінації розглядаються в третьому розділі, при аналізі зовнішнього виміру мотивації назв посуду. Такими ми вважаємо пареміологічні одиниці з компонентом посуду, які вказують на певний стан речей і т. ін.: *The pot is calling the kettle black; The pitcher gangs to the well till a day; Горнець котлові доганяє, а обоє смільні; До часу дзбан воду носить*.

Зовнішня форма стає підставою для поділу на *самостійні та несамостійні номінації*. Несамостійні номінації – це такі, що виражені граматичними, інтонаційними засобами. При розгляді предметної лексики (посуду) ми можемо говорити лише про певне вираження граматичними засобами кількості (без точного визначення *скільки?*) в категорії множини: *cup – cups, glass – glasses, чашка – чашки, склянка – склянки*.

Самостійними номінаціями можуть бути повнозначне слово (на позначення елемента ситуації) – *cup, glass, чашка, склянка*; словосполучення (складений елемент) – *tall glass, мірна склянка*; просте речення (ситуація, подія) – *Full cup must be carried steadily, Порожній посуд здаля дзвенить*; складне речення (відношення подій) – *The pitcher that goes often to the well comes home broken at last*,

Порожня бочка гучить, а повна мовчить (про те, що об'єкт може мати як однослівне, так багатослівне найменування говорив ще В. Скаличка (Скаличка, 1967, с. 119)). За способом позначення номінації розрізняються за зв'язаністю/відокремленістю, за внутрішньою формою (характером ознаки), за зв'язком зовнішньої структури та значення (ступенем мотивованості).

У *розчленованих* номінаціях посуду можуть бути виділені, наприклад, компоненти, які вказують на дію та предметність, тобто предмет, що виконує таку дію: *roaster, baker, жарничка, варейка*. Прикладами *нерозчленованих* номінацій є *cup, pot, глек, дзбан*.

Неопосередковані номінації позначають предмет безпосередньо його назвою: *cup, glass, чашка, склянка*; *опосередковані* позначають у мовленні предмет посуду за допомогою займенників чи дійктичних елементів: *it, one, він, вона* (Do you need a cup? No, I don't. I have one; Мені подобається цей келих, він гарний).

Внутрішня форма номінації визначається ознакою, що є диференційною, про що йшла мова вище. *Узагальнюючі* та *індивідуалізуючі* номінації розрізняються за обсягом поняття і виявляються саме при зіставленні мов: *pot* «горщик, казанок, кухоль, банка, кавник, чайник»; *горщик* «*pot, ripkin*».

Кваліфікативні номінації характеризують предмет посуду за його власною ознакою (форма, колір, матеріал, розмір і т. ін.): *pewter, чавун*; *релятивні* – через зв'язки предмета із іншими об'єктами (просторові відношення, належність, функцію): *roaster, baker, жарничка, варейка*.

Додамо також, що номінація за ознакою в концепції М.Е. Рут протиставляється комплексній номінації, яка відображає нерозчленоване бачення об'єкта людиною. Комплекс ознак сприймається цілісно, один предмет ототожнюється з іншим. У предметній сфері, на думку вченої, реально уподібнюючими є назви артефактів, які створені наслідуючи інші реалії дійсності (Рут, 2008, с. 27-28). Прикладом такого типу найменувань може бути назва *tall boy* «висока пляшка», у якому відображене загальне ототожнення людини та посуду; ознака стрункості хлопчачої фігури, що корелює з видовженою формою пляшки; сприйняття пляшки як хлопця-товариша.

За зв'язком структури номінації з позначуваним номінатом, розрізняють *мотивовані* та *немотивовані* номінації. Мотивованими є усі складені номінації, а також прості, що утворились шляхом звуконаслідування чи семантичної транспозиції, іншими словами

такі, що мають прозору внутрішню форму: *roaster, baker, hen and chickens* «кавник та кавові чашки»; *жарничка, варейка, гусак* «пляшка з високою шийкою». Немотивованими є такі, що втратили прозорість внутрішньої форми: *cup, pot, глек, дзбан*.

Номінації можуть різнитись за ознакою *суб'єкт – адресат*. Опозиція між *загальноживаною* та *соціально маркованою* лексикою у сфері найменувань посуду реалізується в зовнішньому вимірі, коли назви посуду використовуються, наприклад, для позначення людини. Такі лексико-семантичні варіанти часто мають знижену стилістичну функцію: *cracked as a broken pot* «розумово неповноцінна, божевільна людина»; *баняк варить*.

З точки зору *професійної лексики* лексеми досліджуваної групи стають джерелом для позначення деталей, механізмів, тобто беруть активну участь у творенні терміносистеми в технічній галузі: *cup* «острішок ізолятора»; *тарілка* «назва якої-небудь деталі, що має форму плескатога диска». В історичній науці звичайними є найменування народів, археологічних культур за типом посуду, який ними використовувався: *beaker culture; культура пшеворського посуду*.

Щодо відношення *номінатор – об'єкт*, то вони можуть бути *об'єктивними, раціонально-оцінними та емоційно-оцінними*. Об'єктивне ставлення номінатора до об'єкта реалізується в номінаціях, які мотивовані об'єктивною ознакою предмета посуду: *rewter, чавун*. Основою найменування може бути не тільки конкретна ознака чи чітке уявлення, але й почуття, емоційний стан суб'єкта номінації (Уфимцева, 1977, с. 34). Раціонально-оцінні номінації характеризують (оцінюють) предмет посуду з точки зору його властивостей, наприклад, розміру: *miniature, половинчик*. Емоційно-оцінними номінаціями посуду ми вважаємо такі, у яких на перший план виходить емоційне ставлення, конотація: *красовуля* «велика чарка», *ченуруха* «велика чарка». Інші вчені (Г.А. Уфимцева, О.С. Кубрякова, В.М. Телія) пропонують поділ на емоційно-чуттєві, раціонально-оцінні та чуттєво-образні номінації, визначення яких збігається з класифікацією В.Г. Гака (Уфимцева, 1977, с. 28-29).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Апресян, Ю.Д. (1971). О регулярной многозначности. *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*. Т. XXX. Вып. 6.

- Вежбицкая, А. (1996). *Язык. Культура. Познание*. М.: Школа «Языки русской культуры».
- Вольф, Е.М. (2002). *Функциональная семантика оценки* М.: Едиториал УРСС.
- Гак, В.Г. (1977). К типологии лингвистических номинаций. *Языковая номинация. Общие вопросы*. М.: Наука.
- Гак, В.Г. (1977). *Сопоставительная лексикология*. М.: Международные отношения.
- Корнилов, О.А. (2003). *Языковые картины мира как производные национальных менталитетов*. М.: ЧеРо.
- Красных, В.В. (2002). *Этнопсихология и лингвокультурология*. М.: ИТДГК «Гнозис».
- Кубрякова, Е.С. (1986). *Номинативный аспект речевой деятельности*. М.: Наука.
- Лайонз, Дж. (1978). *Введение в теоретическую лингвистику*. М.: Прогресс.
- Лакофф, Дж. (1996). Когнитивное моделирование. *Язык и интеллект. Сборник*. М.: Прогресс.
- Лакофф, Дж. (1990). Метафоры, которыми мы живем. *Теория метафоры*. М.: Прогресс.
- Левицкий, В.В. (2006). *Семасиология*. Винница: Нова книга.
- Лурья, А.Р. (1979). *Язык и сознание*. М.: Изд. Моск. ун-та.
- Манакин, В.Н. (2004). *Сопоставительная лексикология*. К.: Знання.
- Маслова, В.А. (2001). *Лингвокультурология*. М.: Академия.
- Попова, З.Д. (2001). *Очерки по когнитивной лингвистике*. Воронеж: Истоки.
- Рут, М.Э. (2008). *Образная номинация в русской ономастике*. М.: Издательство ЛКИ.
- Скаличка, В. (1967). Ассиметричный дуализм языковых единиц // *Пражский лингвистический кружок. Сборник статей*. М.: Прогресс.
- Степанов, Ю.С. (2004). *Имена, предикаты, предложения (семасиологическая грамматика)*. М.: Едиториал УРСС.
- Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник*. (1994). К.: Либідь.
- Уфимцева, А.А. (1974). *Типы словесных знаков*. М.: Наука.
- Уфимцева, А.А. (1988). Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. М.: Наука.

- Уфимцева, А.А., Азнаурова, Е.С., Кубрякова, Е.С., & Телия, В.Н. (1977). Лингвистическая сущность и аспекты номинации. *Языковая номинация. Общие вопросы*. М.: Наука.
- Фрумкина, Р.М. (2001). *Психолингвистика*. М.: Академа.
- Aitchison, J. (1987). *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon*. Oxford: Basil Blackwell.
- Andersen, E. (1974). Cups and glasses: Learning that boundaries are vague. *Journal of Child Language*. Cambridge. Vol. 2.
- Dirven, R. (2002). Cognitive Linguistics. Malmkjar K. *The Linguistics Encyclopedia*. London, New York: Routledge.
- Evans, V. (2006). *Cognitive Linguistics. An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fillmore, Ch. (2006). Frame semantics. *Cognitive linguistics: Basic readings*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Geeraerts, D. (2006). Prospects and problems of prototype theory. *Cognitive linguistics: Basic readings*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Gibbs, R. W. (2006). The cognitive psychological reality of image schemas and their transformations. *Cognitive linguistics: Basic readings*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hudson, R. (1995). *Word meaning*. London: Routledge.
- Hurford, J. R. (2007). *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Kempton, W. (1978). Category grading and taxonomic relations: A mug is a sort of cup. *American Ethnologist*. Vol. 5.
- Labov, W. (1973). The Boundaries of words and their meanings. *New ways of analyzing variation in English*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Lipka, L. (1992). *An outline of English lexicology*. Tübingen: Max Niemeyer.
- McCarthy, M.J. (2002). Lexis and lexicology. Malmkjar K. *The Linguistics Encyclopedia*. London, New York: Routledge.
- Persson, G. (1990). *Meaning, models and metaphors*. Stockholm: University of UMEA.

Кучма Т.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

АРТЕФАКТИ У ВЕРБАЛЬНИХ АСОЦІАЦІЯХ

Асоціативно-вербальна мережа пов'язує слова за найрізноманітнішими функціональними, формальними та змістовими ознаками. За спостереженнями І.І. Бабенко (Бабенко, 2004), така невичерпна кількість асоціативних зв'язків цілком відповідає як складності організації психіки людини, так і різноманіттю усвідомлюваних нею відношень між об'єктами та явищами навколишньої дійсності.

Теоретичні і практичні аспекти асоціативного експерименту досліджено у працях українських і зарубіжних науковців: Н.В. Вдовиченко (Вдовиченко, 2015), О.І. Горошко (Горошко, 2001), О.О. Залевської (Залевская, 2005), І.М. Кобозевої (Кобозева, 1995), І.Е. Подолян (Подолян, 2000), Р.М. Фрумкіної (Фрумкина, 2001), Є. Бартмінського (Bartmiński, 2007) та ін. Артефактам присвячено праці І.С. Тагієвої (Тагієва, 2014), О.В. Тищенка (Тищенко, 2017), Т.С. Толчєєвої (Толчєева, 2007) та ін. Дослідження вербальних асоціацій-артефактів вивчено ще недостатньо і залишається актуальним питанням сучасної лінгвістики.

Асоціативне поле є одним з основних типів лексичних мікросистем і характеризується набором таких ознак, як позамовні зв'язки денотатів; внутрішньомовні зв'язки слів; елементи поля не можуть замінити один одне; всі елементи пов'язані асоціативним зв'язком зі словом-стимулом, іменем поля, що знаходиться всередині поля. До складу поля входять одиниці різних частин мови, що об'єднуються однією або декількома семами або які не мають спільних сем (Попова, 1989, с. 32-33).

Основною особливістю асоціативного поля, на думку науковців (Караулов, 2002, с. 6; Попова, 1989, с. 86-87), є те, що значущі зв'язки, які реалізуються в матеріалах асоціативних експериментів, значно ширші за ті, які описуються з позицій «семантичного» аналізу. Для носія мови мовні знання зливаються зі знаннями про світ,

здійснюється доступ до індивідуального й соціального, чуттєвого й раціонального досвіду людини, до образу світу, який регулює та скеровує будь-яку діяльність суб'єкта.

Реакції, отримані в ході асоціативних експериментів, можна розглядати як специфічний для певної культури і мови асоціативний профіль образів свідомості. Вони інтегрують розумові й чуттєві знання, якими володіє певний етнос (САС, с. 5).

У кожної людини своє асоціативне поле, воно відрізняється складом найменувань і силою зв'язків між ними. У своїх працях О. О. Залевська (Залевская, 2005, с. 92) доводить, що у кожного окремого інформанта відбувається актуалізація найбільш вірогідного саме для нього відповідника між словом-стимулом та однією з одиниць глибинного рівня лексики.

Здобуті реакції утворюють асоціативне поле з ядром і периферією. До ядра входять високочастотні реакції, до периферії – поодинокі; І.Е. Подолян (2000, с. 23), наприклад, до ядра асоціативного поля відносить три найчастотніші реакції. У ядрі відображаються найважливіші для носія мови семантичні ознаки.

У вільному асоціативному експерименті взяли участь по 100 інформантів-носіїв української, польської та німецької мов віком від 18 до 30 років. Список слів-стимулів містив понад 70 номінацій-корелятивів трьох мов на позначення соціального статусу людини. Із такими номінаціями носій мови стикається щодня: коли є безпосереднім учасником суспільних відносин – вдома (номінації на позначення родинних стосунків), на роботі чи навчанні (номінації на позначення професії, роду занять) тощо або є «спостерігачем» культурних, політичних, міжнародних подій та ін.

Реакції, отримані в ході вільного асоціативного експерименту, утворюють асоціативне поле з ядром та периферією. До ядра відносимо високочастотні реакції, до периферії – низькочастотні. Високочастотними вважаємо реакції, які мають ранг від другого до третього. Загалом було здобуто 2734 реакції, які ілюструють артефактний простір людини, з них – 2275 – високочастотні, 459 – низькочастотні.

Символічний зміст, що закономірно простежується в семантиці груп номінацій артефактів, накладається на емотивні, функціонально-стилістичні, переносно-образні й інші показники, утворюючи семантичні єдності, наповнені важливою в прагматичному плані інформацією.

Наявність у семантичній структурі артефактів асоціативно-образного компонента, що супроводжується усвідомленням його національного, соціального призначення, надає цим словам експресивних конотацій, стилістичної маркованості (Кононенко, 1996, с. 260).

За даними вільного асоціативного експерименту з носіями української, польської та німецької мов артефактний простір людини представлений такими тематичними групами: одяг; аксесуари, атрибути; місце роботи, проживання, перебування; артефакти, які стосуються професійної діяльності, життя; страви і напої.

Тематичні групи асоціативних реакцій, що є спільними у трьох мовах:

– Місце роботи, проживання, перебування:

укр. **адвокат** / пол. **adwokat** / нім. **Rechtsanwalt** < суд 21 / sąd 24 / Gericht 14; укр. **актриса** / пол. **aktorka** / нім. **Schauspielerin** < театр 18 / teatr 18 / Theater 5; укр. **актриса** / пол. **aktorka** / нім. **Schauspielerin** < сцена 8 / scena 8 / Bühne, укр. **вчитель** / пол. **nauczyciel** / нім. **Lehrer** < школа 16 / szkoła 31 / Schule 22; укр. **дитина** / пол. **dziecko** / нім. **Kind** < дитсадок / przedszkole / Kindergarten «дитячий садок»; укр. **клоун** / пол. **klown** / нім. **Clown** < цирк 23 / cyrk 39 / Zirkus 23; укр. **моряк** / пол. **marynarz** / нім. **Seemann** < корабель 16 / statek 27 / Schiff (Schiffe) 28; укр. **солдат** / пол. **żołnierz** / нім. **Soldat** < армія 21 / wojsko 25 / Armee 10; укр. **суддя** / пол. **sędzia** / нім. **Richter** < суд 18 / sąd 27 / Gericht 17; укр. **черниця** / пол. **mniszka** / нім. **Nonne** < монастир 24 / klasztor 9 / Kloster 31; укр. **султан** / пол. **sultan** / нім. **Sultan** < гарем 25 / harem 9 / Harem 7; укр. **безробітний** / пол. **bezrobotny** / нім. **Arbeitslose** < укр. **центр зайнятості** / пол. **urząd pracy** / нім. **Arbeitsamt, Arbeitsagentur, Agentur für Arbeit** «біржа праці, агентство з працевлаштування», **Amt** «управління, служба»; укр. **депутат** < Верховна Рада 10, пол. **poseł** «депутат» < Sejm 32 «Сейм» (Законодавчий орган державної влади Польщі), **rząd** 4 «уряд», нім. **Abgeordneter** «депутат» < Bundestag 19 «Бундестаг» (Парламент Німеччини), нім. **Moslem** «мусульманин» < Moschee 12 «мечеть», пол. **chrześcijanin** «християнин» < kościół 17 «костел», нім. **Liberaler** «ліберал» < FDP 20 Freie Demokratische Partei – «Вільна Демократична Партія Німеччини».

Слова-стимули ЛСГ «**дворянське звання, звання володаря держави (титул)**» викликали у носіїв трьох мов реакції – традиційні місця проживання монарших осіб: укр. **барон** / пол. **baron** / нім.

Baron < укр. замок / пол. *zamczysko, zamek* / нім. *Schloss*; укр. королева / пол. **królowa** / нім. **Königin** < укр. замок / пол. *zamek* / нім. *Schloss*; укр. король / пол. **król** / нім. **König** < укр. замок / пол. *zamek* / нім. *Schloss*; укр. принцеса / пол. **księżna** / нім. **Prinzessin** < укр. замок / пол. *zamek* / нім. *Schloss*; укр. султан / пол. **sultan** / нім. **Sultan** < укр. палац / пол. *pałac* / нім. *Palast*.

Із батьком-матір'ю носії української, польської та німецької мов пов'язують дім, домівку: укр. **мати** / пол. **matka** / нім. **Mutter** < *дім / dom / Zuhause* «дім, рідна домівка», укр. **батько** / пол. **ojciec** < *дім / dom* «дім, рідна домівка».

– Артефакти, які стосуються професійної діяльності, життя:

укр. **режисер** / пол. **reżyser** / нім. **Regisseur** < *фільм (фільми) 47 / film 63 / Film (Filme) 60*; укр. **художник** / пол. **malarz** / нім. **Maler** < *картина (картини) 38 / obraz (obrazy) 33 / Bild (Bilder) 13*; укр. **вчитель** / пол. **nauczyciel** / нім. **Lehrer** < *дошка / 6 tablica 6 / Tafel 6*; укр. **лікар** / пол. **lekarz** / нім. **Arzt** < укр. *ліки* / пол. *lekarstwo* / нім. *Medikament (Medikamente)* «медикамент (медикаменти), укр. *слухавка* / пол. *stuchawki, stetoskop* / нім. *Stethoskop*, укр. **студент** / пол. **Student** / нім. **Student** < укр. *книжка, книги* / пол. *książka* / нім. *Bücher*, укр. **ювелір** / пол. **jubiler** / нім. **Juwelier** < *каблучка 7 / pierścionek 18 / Ring (Ringe) 15*; укр. **архітектор** < *скульптура 5*, пол. **architekt** «архітектор» < *дом 19* «дім», *projekt 16* «проект», *budowa 9* «споруда, будівництво», пол. **nauczyciel** «вчитель» < *dziennik 5* «щоденник», нім. **Soldat** «солдат» < *Gewehr 7* «гвинтівка», пол. **malarz** «художник» < *peńziel (peńzle) 8* «пензель (пензлі)», нім. **Maler** «художник» < *Farbe (Farben) 23* «фарба (фарби)», пол. **jubiler** «ювелір» < *bizuteria 10* «коштовності», нім. **Juwelier** «ювелір» < *Diamant 16* «діамант»;

нім. **Deutscher** «німець» < *Fußball 7* «футбол», укр. **мусульманин** < *Koran 11*, нім. **Arbeitsloser** «безробітний» < *Hartz IV 34* «Харц IV» – останній із серії законів щодо реформування ринку праці, розроблених командою під керівництвом німецького підприємця й економіста Петера Харца, який стосувався скорочення допомоги у зв'язку з безробіттям і вступив у дію з 1 січня 2005 року. Назву Харц IV використовують як синонім зменшених виплат по безробіттю (*Arbeitslosengeld II*). Цим можна пояснити 34 % відповідей німецьких інформантів на стимул **Arbeitsloser** «безробітний» саме зазначеним словом;

нім. **Schauspielerin** «актриса» < *Drehbuch* «сценарій», *Kamera* «камера»; пол. **bezrobotny** «безробітний» < *zasiłek 5* «допомога»; нім.

Arbeitslose «безробітний» < *Alg II*, *Das Arbeitslosengeld II* «допомога у зв'язку з безробіттям II», була введена з 1 січня 2005 року й у розмовному мовленні часто називається Харц IV (*Arbeitslosengeld II*); нім. **Lehrer** «учитель» < *Stift* «олівець», *Stock – Zeigestock* «указка», *Tafel* «дошка», *Kreide* «крейда», укр. **лікар** / пол. **lekarz** < укр. *рецепт* / пол. *recepta*, нім. **Maler** «художник» < *Staffelei* «мольберт», *Tafel* «дошка», укр. **студент** < *рюкзак*, *стипендія*, *заликова книжка*, *заликовка*, *диплом*; нім. **Student** < *Stift* «олівець», *Fahrrad* «велосипед» – оскільки громадський транспорт недешевий у Німеччині і більшість студентів пересувається на велосипедах, *Bafög* скорочення від *Bundesausbildungsförderungsgesetz* «Федеральний закон про сприяння освіті», використовується як позначення стипендії; укр. **турок** / нім. **Türke** < *кальян* / *Wasserpfeife*, укр. **француз** < *парфуми*, нім. **Chinese** < *Technik* «техніка», *Kamera* «фотоапарат»; укр. **китаєць** < *побутова техніка*, *телевізор*, *техніка*, укр. **дитина** < *іграшка (іграшки)*, *ліжко*, *колиска*, *соска*, нім. **Kind** < *Schnuller* «соска», *Wagen* «візок», *Kinderwagen* «дитячий візок», *Buggy* «баггі» – складний візок, *Ball* «м'яч», *Puppen* «ляльки», *Hund* «собака»; пол. **dziecko** < *kołyska* «колиска», *wózek* «візок», *huśtawka* «гойдалка»; нім. **Mutter** «мати» < *Kochtopf* «каструля». Ця реакція входить до складу сталих виразів: *an den Kochtopf gefesselt sein, mit dem Kochtopf verheiratet sein* – ірон. займатися (лише) домашнім господарством (DUDEN). Ці німецькі реакції пов'язані з кухнею, яка вважалася раніше однією з «трьох К» (*Kinder, Küche, Kirche* – букв. Діти, кухня, церква) – приписів щодо ролі жінки у німецькому суспільстві.

– Одяг:

Для представників деяких професій передбачений формений одяг, наприклад, укр. **моряк** / пол. **marynarz** < *форма* / *tundur*, укр. **солдат** / пол. **żolnierz** < *форма 7* / *tundur 7*, нім. **Arzt** «лікар» < *weißer Kittel* «білий халат», *weisse Kleidung* «білий одяг», пол. **lekarz** «лікар» < *biały fartuch 6* «білий халат», нім. **Arzt** «лікар» < *Kittel 7* «халат», укр. **моряк** < *тіленька 6*, пол. **sędzia** «суддя» < *toga 10* «тога»; офіційно-діловий одяг, наприклад, укр. **міністр** / нім. **Minister** / пол. **minister** < укр. *костюм* / нім. *Anzug* / пол. *garnitur*, укр. **міністр** < *чорний костюм*, *штани*, нім. **Botschafter** «посол» < *Anzug* «костюм», за представниками інших – стереотипно закріпилися певні елементи одягу, наприклад, укр. **художник** < *берет*. Цікавими є реакції носіїв німецької мови: нім. **Mutter** «мати» < *Blumenschürze* «квітчастий фартух» – ймовірно, через те, що мати часто знаходиться на кухні, готує їжу; нім. **Bauer** «селянин» < *Gummistiefel* «гумові

чоботи» – у зв'язку з частими роботами в полі, на городі найкращим взуттям є гумові чоботи. Також інформанти показали знання традиційного (народного) одягу представників різних національностей: укр. **американець** / пол. **Amerykanin** < *dżинси* / *jeansy* (*jeans* – *dżинsy*) «джинси», нім. **Engländer** «англієць» < *Melone* «котелок» (капелюх); пол. **Anglik** < *spodnie w kratę* «картаті штани», *cylinder* «циліндр», пол. **Wloch** «італієць» < *buty* «черевики»; нім. **Italiener** «італієць» < *Stiefel* «чоботи», укр. **китаець** < *круглий капелюх*, пол. **Chińczyk** «китаець» < *kapelusz* «капелюх», *ubrania* «одяг», нім. **Chinese** «китаець» < *Hut* «капелюх»; нім. **Deutsche** «німець» < *Lederhose* «шкіряні штани» – короткі штани, національний одяг баварців і тірольців, укр. **турок** < *турецька шапка*, *червона шапочка з китицею*, одяг – остання, ймовірно, через велику кількість одягу, зробленого у Туреччині і який продається в Україні, пол. **Turek** < *turban* «тюрбан», нім. **Türke** «турок» < *Kopftuch* «хустка»; укр. **українець** < *вишита сорочка*, *вишиванка*, *шаровари*, *вінок*, пол. **Ukrainiec** «українець» < *wyszwanka* «вишиванка» – вишита сорочка, *kurtka z kożuchem* «куртка з хутром», *czapka* «шапка», нім. **Ukrainer** «українець» < *Tracht (Trachten)* «національний костюм»; укр. **француз** < *вишуканий одяг*, *берет*, *плаття*, нім. **Franzose** «француз» < *Hut* «капелюх», *Baskenmütze* «берет», *Mütze* «шапка», нім. **Sultan** «султан» < *spitze Schuhe* «туфлі з гострими носками»; укр. **султан** / пол. **sultan** / нім. **Sultan** <, *тюрбан* / *turban* / *Turban* «тюрбан», укр. **мусульманин** / пол. **muzułmanin** / нім. **Moslem** < *хустка* / *chustka* / *Kopftuch*, *Tuch* «хустка»; традиційний елемент одягу маленької дитини - укр. **дитина** / пол. **dziecko** / нім. **Kind** < *пелюшки*, *підгузники* / *pielucha*, *pieluszka* / *Windel (Windeln)*.

Фокусники часто користуються капелюхом під час виступу: нім. **Zauberer** «фокусник» < *Hut 5* «капелюх».

Традиційним одягом черниці є ряса: нім. **Nonne** «черниця» < *Kutte 5* «ряса».

– Аксесуари, атрибути:

Серед найпоширеніших реакцій на стимули-титули є атрибути влади монархів: укр. **королева** / пол. **królowa** / нім. **Königin** < *корона 11* / *korona 19* / *Krone 20*; укр. **король** / пол. **król** / нім. **König** < *корона 16* / *korona 23* / *Krone 31*, укр. **король** / нім. **König** < *трон 9* / *Thron 8*, укр. **королева** < *трон*; пол. **królowa** < *berło* «скіпетр», *tron* «трон»; нім. **Königin** «королева» < *Zepter* «скіпетр»; укр. **король** / пол. **król** / нім. **König** < *скіпетр* / *berło* «скіпетр» / *Zepter* «скіпетр»; *трон* / *tron* / *Thron* «трон»; пол. **król** < *jabłko* «Jabłko królewskie» – Держава –

символ державної влади монарха, являє собою золоту кулю з короною або хрестом; пол. **baron** / нім. **Baron** «барон» < пол. *korona* / нім. *Krone* «корона», пол. *sygnet* / нім. *Siegel* «печатка», пол. *tron* / нім. *Thron* «трон»; укр. **принц** / пол. **książe** / нім. **Prinz** < *korona* / *korona* / *Krone* «корона», *tron* / *tron* / *Thron* «трон»; пол. **książe** < *miecz* «меч», *berło* «скіпетр»; укр. **принцеса** / пол. **księżna** / нім. **Prinzessin** < *korona* 5 / *korona* 7 / *Krone* «корона»; пол. **księżna** «принцеса» < *berło* «скіпетр», *diadem* «діадема»; нім. **Prinzessin** «принцеса» < *Krönchen* «діадема»; нім. **Sultan** «султан» < *Thron* «трон»; атрибутом монарших осіб також є коштовності: укр. **королева** < *дорогоцінності, перстень*; пол. **sultan** «султан» < *klejnoty* «коштовності».

Традиційний атрибут судді – молоток: нім. **Richter** «суддя» < *Hammer* 6 «молоток». Атрибутом офіційного вбрання посадових осіб є краватка, часто – окуляри: нім. **Rechtsanwalt** «адвокат» < *Brille* «окуляри», *Krawatte* «краватка», укр. **президент** / нім. **Präsident** < укр. *краватка* / нім. *Krawatte*; пол. **minister** < *okulary* «окуляри».

Пунктуальність англійців і дощовий клімат Великої Британії викликали асоціації пол. **Anglik** < *zegarek* «годинник», *parasol* «парасолька».

– Страви й напої:

Носії української, польської та німецької мов обізнані у стравах і напоях, що притаманні певному народу, наприклад: укр. **англієць** / пол. **Anglik** / нім. **Engländer** < укр. *чай* 8 / пол. *herbata* 14 / нім. *Tee* 7; укр. **італієць** / пол. **Włoch** / нім. **Italiener** < укр. *піца* 18 / пол. *pizza* 11 / нім. *Pizza* 32; укр. *макарони* 9 / пол. *makaron* 32 / нім. *Nudeln* 6; укр. *спагетті* 9 / пол. *spagetti* 7 / нім. *Spaghetti* 11. укр. **француз** / пол. **Francuz** / нім. **Franzose** < *жаб'ячі лапки* / *żabie nóżka* / *Froschschenkel* «жаб'ячі лапки», укр. **німець** / пол. **Niemiec** / нім. **Deutscher** < *пиво* 11 / *piwo* 9 / *Bier* «пиво», укр. **американець** / пол. **Amerikanin** / нім. **Amerikaner** < *гамбургер* / *hamburger* (*hamburgery*) / *Hamburger*, *Мак Доналдс*, *McDonald's* / *McDonalds* / *McDonalds* «Мак Доналдс», укр. **англієць** / пол. **Anglik** / нім. **Engländer** < *чай* / *herbata* / *Tee*, *пиво* / *piwo* / *Bier*. укр. **італієць** / пол. **Włoch** / нім. **Italiener** < *спагетті* / *spagetti* / *Spaghetti* «спагетті»; укр. **китаєць** / пол. **Chińczyk** / нім. **Chinese** < *рис* / *ryż* 24 / *Reis* «рис»; пол. **Turek** / нім. **Türke** «турок» < *Kebab* 10 / «турок» < *Döner* 19 «кебаб»; нім. **Engländer** «англієць» < *Fisch* «риба», *Alkohol* «алкоголь», *Fisch&Chips* «риба і чіпси» страва, яка складається з риби, обсмаженої у фритюрі та нарізаної товстими скибочками картоплі фрі (вважається неофіційною національною англійською стравою), *Plum*

Pudding «різдвяний пудинг, пудинг зі сливами» – традиційний різдвяний десерт у Великобританії.

Борщ і сало є улюбленими стравами українців: укр. **українець** / пол. **Ukrainiec** < *борщ* / *barszcz* «борщ», укр. **українець** < *сало* 13.

Батьки є годувальниками, що забезпечують членів родини: пол. **ojciec** «батько» < *chleb* «хліб», нім. **Mutter** «мати» < *Essen* «їжа».

Зіставне вивчення асоціацій засвідчує, що близькість національних культур можна оцінити через подібність семантичних асоціацій. Асоціативні зв'язки є важливими й для відтворення мовної картини світу (Кочерган, 2006, с. 313-314).

Об'єднуючись на системній основі в розгалужені парадигми, побудовані за визначальними для народної свідомості принципами, асоціативними критеріями, такі артефактні угруповання відтворюють загальні уявлення певного етносу щодо минулого і сучасного, наявного і прихованого, архетипного (Кононенко, 1996, с. 260).

Світобачення народу, пропущене через призму архетипних концептів, виявляє такі особливості психічного, соціального, універсального і національно специфічного, які входять в етнологічну характеристику, стають її невід'ємним атрибутом.

Подібний набір ознак, за яким носії української, польської та німецької мов ідентифікують слова-стимули та позначають соціальний статус людини, дозволив виділити п'ять тематичних груп, які відображають артефактний простір людини. Значна кількість реакцій-корелятивів свідчить про сформованість і подібність уявлень щодо образів представників різних професій, національностей, релігійних громад, членів родини, володарів титулів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Бабенко, И.И. (2004). Об ассоциативности как универсальном коммуникативном свойстве слова. *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 1, 38.
- Белянин, В.П. (2003). *Психолінгвістика*. Москва: Флинта, Московский психолого-социальный институт.
- Вдовиченко, Н.В. (2015). *Вербалізація морально-етичних концептів в українській мовній картині світу*. Автореф. дис. канд. філол. наук. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

- Горошко, Е.И. (2001). *Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента*. Харьков, Москва: Издательская группа «РА-Каравелла».
- Залевская, А.А. (2005). Проблемы организации внутреннего лексикона человека. Психолингвистические проблемы семантики слова. В: *Психолингвистические исследования. Слово. Текст*. Москва: Гнозис.
- Караулов, Ю.Н. (2002). Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности. *Русский ассоциативный словарь*. Москва: АСТ.
- Кобозева, И.М. (1995). Немец, англичанин, француз и русский: выявление стереотипов национальных характеров через анализ коннотаций этнонимов. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*, 3.
- Кононенко, В.І. (1996). *Символи української мови*. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай».
- Кочерган, М.П. (2006). *Основи зіставного мовознавства*. Київ: Видавничий центр «Академія».
- Максименко, С.Д. (2004). *Загальна психологія*. Вінниця: Нова Книга.
- Подолян, І.Е. (2000). *Національна специфіка семантики фітонімів в українській, англійській та німецькій мовах (контрастивний етнопсихолінгвістичний аналіз)*. Дис. ... канд. філол. наук. Київ: КДЛУ.
- Попова, З.Д. (1989). *Полевые структуры в системе языка*. Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета.
- Тагієва, І.С. (2014). Лінгвокультурологічний підхід до аналізу концептів- артефактів у процесі вивчення українських народних казок. *Наука і освіта*, 10.
- Тищенко, О.В. (2017). Концепт «нитка» як артефакт і предметний символ у фразеологічному та паремійному контексті польської, української та англійської мов. В: *Концепты и контрасты*. Одесса: Издательский дом «Гельветика».
- Толчеева, Т.С. (2007). *Асоціативна семантика сигніфікативних артефактів-міфонімів англійської мови*. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов, 1.
- Фрумкина, Р.М. (2001). *Психолингвистика*. Москва: Издательский центр «Академия».

Bartmiński, J. (2007). *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

САС: *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. (2004). Москва: Московский государственный лингвистический университет.

ARBEITSLOSENGELD II: Zugriffsmodus: http://de.wikipedia.org/wiki/Arbeitslosengeld_II

DUDEN: *Duden Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten*. (2008). Mannheim: Duden-Verlag.

Павлова О.И.

кандидат филологических наук, профессор
Ровенский государственный гуманитарный
университет

АРТЕФАКТНЫЕ НОМИНАЦИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО, ФРАНЦУЗСКОГО, РУССКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ)

Актуальность исследования обусловлена интересом учёных к категории артефактных номинаций, которая постоянно модифицируется, обогащается и потому заслуживает пристального лингвистического изучения.

Теоретической базой научного исследования послужили работы в области общего терминоведения: В.М. Лейчика, С.В. Гринёва, Т.Р. Кияка, И.Н. Кочан. В последние десятилетия в отечественной и зарубежной лингвистике появились новые работы по изучению музыкальной терминологии, и в том числе, терминов, обозначающих музыкальные инструменты (О.С. Петровская – русский, итальянский, английский и французский языки; А.В. Акиленко – русский и английский языки; О.Н. Надольская, Н.Г. Ткаченко – русский язык; С.З. Булык-Верхола, Д.И. Добрусинец – украинский язык).

Цель данного исследования – изучить артефактные номинации музыкальной культуры на материале английского, французского, русского и украинского языков, уделяя особое внимание их тематической организации и структурной характеристике.

Достижение поставленной цели предполагает решение следующих **задач исследования**: 1) рассмотреть определения следующих терминов: артефакт, культурный артефакт, музыкальная культура и музыкальный инструмент; 2) изучить классификацию и символику музыкальных инструментов как артефактов музыкальной культуры; 3) исследовать тематическую организацию артефактных терминологических номинаций, обозначающих музыкальные инструменты, в английском, французском, русском и украинском

языках; 4) изучить структуру артефактных терминологических номинаций, обозначающих музыкальные инструменты, в вышеупомянутых языках.

Материал исследования: артефактные номинации музыкальных инструментов в количестве 268 языковых единиц в каждом из изучаемых языков, отобранных методом сплошной выборки из специальных музыкальных словарей (Terminogum, 1978; Юцевич, 2003); общее количество исследуемых единиц: 1072 термина.

Прежде всего, рассмотрим определения нескольких терминов, необходимых для нашего исследования: *артефакт*, *культурный артефакт*, *музыкальная культура*, *музыкальный инструмент*.

Общеизвестно, что артефакт (неологизм от лат. *ars* – искусство + лат. *factus* – сделанный, то есть сделанный по законам искусства) – это продукт творческой деятельности человека.

Культурный артефакт, в свою очередь, это любой искусственно созданный объект, имеющий как определенные физические характеристики, так и знаковое, символическое содержание. Артефактами культуры могут быть изготовленные людьми предметы, вещи, а также феномены духовной жизни общества. Материальная форма артефакта определяется его утилитарными качествами, возможностями человека и общества, а духовное содержание (значение, смысл) – потребностями выражения идеи, эстетических вкусов, обозначением социального статуса и т.п.

Музыкальная культура, по точному и ёмкому определению В.С. Цукермана, «представляет собой совокупность накопленных обществом ценностей музыкального искусства, а также деятельность людей и соответствующих учреждений по производству, сохранению и потреблению этих ценностей» (Цукерман, 1975, с. 72). К ценностям музыкального искусства могут относиться, как материальные, так и духовные ценности.

В нашей работе мы рассмотрим разноязычные артефактные номинации одного из видов как материальных, так и духовных ценностей музыкальной культуры человека – музыкальных инструментов.

Музыкальные инструменты – это инструменты, предназначенные для извлечения музыкальных звуков и воспроизведения ритмических шумов, которые используются для сольного и группового исполнения музыки (Музыка. БЭС, 1998, с. 335).

Интересно отметить, что многие музыкальные инструменты символизируют муз и являются их неизменными атрибутами. Так, для музы истории Клио – это труба; для музы музыки и лирической поэзии Эвтерпы – флейта, часто двойная, иногда также труба или, реже, какой-нибудь другой музыкальный инструмент; для музы комедии и пасторальной поэзии Талии – небольшая виола; для музы трагедии Мельпомены – горн; для музы танца и песни Терпсихоры – виола, лира или другой струнный инструмент, начиная с XVII века им часто была арфа; для музы лирической и любовной поэзии Эрато – тамбурин, лира, реже треугольник или виола; для музы эпической поэзии Каллиопы – труба; для музы героических гимнов Полигимнии – орган-портатив, реже – лютня или другой инструмент. Таким образом, все музы имеют среди своих символов или атрибутов музыкальные инструменты. Объясняется это тем, что в античную эпоху стихи самых разных жанров исполнялись нараспев и включали в себя в той или иной степени музыкальный элемент. Потому и музы, покровительствовавшие разным поэтическим жанрам, имели каждая свой музыкальный инструмент.

В древности считалось, что музыкальные инструменты – дар богов. Музыкальные инструменты, которые использовались в различных ритуалах, были священны. По мнению С.А. Гудимовой, в древних культурах каждый музыкальный инструмент воплощал многозначную символику. По своему назначению условно делились и группы музыкальных инструментов. Так струнные музыкальные инструменты олицетворяли надзвездные сферы; это инструменты богов, муз, пророков, царей, жрецов. Музыкальные инструменты, сделанные из металла, – символ горных вершин, музыки высшего сословия и рыцарства. Деревянные духовые инструменты – символ долин, музыки простонародья. Знакомство с символикой, рожденной мифологическим сознанием, небесполезно и сегодня. Очевидно, что композиторы разных эпох творчески использовали продолжают использовать музыкальные инструменты в их древнем, символическом значении (Гудимова, 2005, с. 144).

Разные музыкальные инструменты имеют разные свойства и отличаются по своему строению, материалу изготовления, звучанию, технике игры. Неоднократно предпринимались попытки создать их классификации. Вообще музыкальные инструменты можно классифицировать по различным признакам, но самый явный из них – по источнику звука. Звук может генерироваться струнами, вибрирующим язычком, колебанием твердой поверхности, либо

вибрирующим воздухом в корпусе музыкального инструмента. По этим признакам различают струнные, духовые, язычковые и ударные музыкальные инструменты.

Классификацию музыкальных инструментов по источнику звука мы положили в основу тематической классификации артефактных номинаций музыкальных инструментов английского, французского, русского и украинского языков.

Все изученные артефактные номинации, обозначающие музыкальные инструменты в вышеупомянутых языках, чётко разделяются на 4 основных класса:

1) Струнные музыкальные инструменты, то есть музыкальные инструменты, источником звука в которых являются колебания струн (англ. *violin* – франц. *violon* – рус./укр. *скрипка*; англ. *violoncello* – франц. *violoncelle* – рус. *виолончель* – укр. *віолончель*; англ./франц. *zither* – рус./укр. *цитра*; англ./франц. *domra* – рус./укр. *домра*; англ. *double bass* – франц. *contrebass* – рус./укр. *контрабас*; англ. *harp* – франц. *harpe* – рус./укр. *арфа*; англ. *guitar* – франц. *guitare* – рус. *гитара* – укр. *гітара* и др.);

2) Духовые музыкальные инструменты, то есть музыкальные инструменты, источником звука в которых является колеблющийся столб воздуха, находящийся в трубке инструмента (англ. *clarinet* – франц. *clarinette* – рус./укр. *кларнет*; англ. *alto clarinet* – франц. *clarinette alto* – рус. *альтовый кларнет* – укр. *альтовий кларнет*; англ. *bass flute* – франц. *flûte basse* – рус. *басовая флейта* – укр. *басова флейта*; англ. *English horn* – франц. *cor anglais* – рус. *английский рожок* – укр. *англійський ріжок*; англ. *flue pipe* – франц. *tuyau à bouche* – рус. *лабиальная дудка* – укр. *лабіальна дудка*; англ. *oboe* – франц. *hautbois* – рус./укр. *гобой* и др.);

3) Язычковые музыкальные инструменты, то есть духовые музыкальные инструменты с одинарными или двойными бьющими язычками (тростями); в широком смысле к язычковым инструментам также относятся трубы органа с бьющими металлическими язычками и инструменты со свободно проскакивающими металлическими язычками: гармоники и губные органы (англ. *баян* – франц. *accordéon chromatique* – рус./укр. *баян*; англ. *accordion* – франц. *accordéon* – рус. *аккордеон* – укр. *акордеон*; англ. *Jew's harp* – франц. *guimbarde* – рус./укр. *варган*; англ. *musical box* – франц. *boîte à musique* – рус. *музыкальная шкатулка* – укр. *музична скринька*; англ. *flexatone* – франц. *flexaton* – рус./укр. *флексатон* и др.);

4) Ударные музыкальные инструменты, то есть музыкальные инструменты, звук из которых извлекается ударом или тряской (покачиванием) молоточков, колотушек, палочек и тому подобного по звучащему телу (мембране, металлу, дереву и другому) и которые включают следующие подгруппы в зависимости от звучащего тела:

а) Перепончатые музыкальные инструменты, то есть музыкальные инструменты, в которых элементом, издающим звук, является натянутая перепонка или мембрана (англ. *drum* – франц. *tamboure* – рус./укр. *барабан*; англ. *kettledrum* – франц. *timbale* – рус. *литавры* – укр. *литаври*; англ. *Turkish drum* – франц. *tamboure turc* – рус. *турецкий барабан* – укр. *турецький барабан*; англ. *Arabian drum* – франц. *tamboure arabe* – рус. *арабский барабан* – укр. *арабський барабан*; англ. *tambourine* – франц. *tamboure de basque* – рус./укр. *тамбурин* та ін.);

б) Пластинчатые музыкальные инструменты (англ./франц. *xylophone* – рос./укр. *ксилофон*; англ. *glockenspiel* – франц. *Glockenspiel* – рус. *металлофон* – укр. *металофон*; англ./франц. *marimba* – рус./укр. *маримба*; англ./франц. *vibraphone* – рус. *вибрафон* – укр. *віброфон*; англ. *celesta* – франц. *célesta* – рус./укр. *челеста*; англ. *small bell* – франц. *clochettes* – рус. *колокольчик* – укр. *дзвіночок* та ін.);

в) Самозвучающие музыкальные инструменты, то есть музыкальные инструменты, в которых звучащим телом является весь инструмент, либо инструменты, состоящие из целиком звучащих тел (англ./франц. *triangle* – рус. *треугольник* – укр. *трикутник*; англ. *bell* – франц. *cloche* – рус. *колокол* – укр. *дзвін*; англ./франц. *gong* – рус./укр. *гонг*; англ. *castanets* – франц. *castagnettes* – рус. *кастаньеты* – укр. *кастаньети*; англ. *handle castanets* – франц. *castagnettes à manches* – рус. *оркестровые кастаньеты* – укр. *оркестрові кастаньети*; англ./франц. *chocolo* – рус. *чоколо* – укр. *чокало*; англ. *rattle* – франц. *crécelle* – рус. *погремушка* – укр. *брязкало* та ін.).

Изучение структуры артефактных терминологических номинаций, обозначающих музыкальные инструменты, в английском, французском, русском и украинском языках, показало, что в изучаемом терминопле можно выделить 2 основных структурных класса:

1) термины-слова, например: англ./франц. *ocarina* – рус./укр. *окарина*; англ. *trumpet* – франц. *trompette* – рус./укр. *труба*; англ. *theorbo* – франц. *theorbe* – рус./укр. *теорба*; англ./франц. *tambourin* –

рус./укр. *тамбурин*; англ. *regal* – франц. *régale* – рус./укр. *регаль* и др.;

2) термины-словосочетания, например: англ. *pyramid piano* – франц. *piano pyramide* – рус. *пирамидальное фортепиано* – укр. *пірамідальне фортепіано*; англ. *keyed trumpet* – франц. *trompette à clefs* – рус. *труба с клапанами* – укр. *труба з клапанами*; англ. *Wagner tuba* – франц. *tuba Wagner* – рус. *Вагнеровская труба* – укр. *Вагнерова труба*; англ. *baritone oboe* – франц. *hautbois baryton* – рус. *баритоновый гобой* – укр. *баритоновий гобой* и др.

Термины-слова, обозначающие музыкальные инструменты, во всех изучаемых четырёх языках, в свою очередь, делятся на три структурных подкласса:

а) термины-простые слова: англ. *crouth* – франц. *chrotta* – рус./укр. *крота*; англ./франц. *alto* – рус./укр. *альт*; англ. *viola* – франц. *viole* – рус. *виола* – укр. *віола*; англ./франц. *sapo* – рус./укр. *сапо*; англ. *celesta* – франц. *célesta* – рус./укр. *челеста* и др.;

б) термины-производные слова: англ. *psaltery* – франц. *psaltérion* – рус. *псалтерион* – укр. *псалтеріум*; англ. *contrabass* – франц. *contrebass* – рус./укр. *контрабас* и др.;

в) термины-сложные слова: англ./франц. *saxotromba* – рус./укр. *саксотромба*; англ./франц. *xylophone* – рус./укр. *ксилофон*; англ. *banjo-mandolin* – франц. *banjo-mandoline* – рус. *банджо-мандолина* – укр. *банджо-мандоліна*; англ./франц. *sarrusophone* – рус./укр. *сарюсофон*; англ./франц. *saxhorn* – рус./укр. *саксгорн*; англ./франц. *pianoforte* – рус. *фортепьяно* – укр. *фортепіано*; англ./франц. *sousaphone* – рус./укр. *сузафон* и др.

Термины-словосочетания во всех четырёх изучаемых языках делятся, в свою очередь, на 2 структурных подкласса:

а) простые термины-словосочетания, представляющие собой минимальные конструкции словосочетаний из двух знаменательных слов, например: англ. *wind instrument* – франц. *instrument à vent* – рус. *духовой инструмент* – укр. *духовий інструмент*; англ. *discant guitar* – франц. *guitare soprano* – рус. *сопрановая гитара* – укр. *сопранова гітара*; англ. *percussion instruments* – франц. *instruments à percussion* – рус. *ударные инструменты* – укр. *ударні інструменти* и др.;

б) термины-сложные словосочетания, представляющие собой конструкции словосочетаний из трёх-четырёх знаменательных слов, полученные чаще всего в результате расширения соответствующих простых терминов-словосочетаний, например: англ. *brass wind*

instrument – франц. *instrument à vent de cuivre* – рус. *медный духовой инструмент* – укр. *мідний духовий інструмент*; англ. *wooden wind instrument* – франц. *instrument à vent en bois* – рус. *деревянный духовой инструмент* – укр. *дерев'яний духовий інструмент*; англ. *big discant guitar* – франц. *grande guitare soprano* – рус. *большая сопрановая гитара* – укр. *велика сопранова гітара*; англ. *small discant guitar* – франц. *petite guitare soprano* – рус. *маленькая сопрановая гитара* – укр. *маленька сопранова гітара*; англ. *membrane percussion instruments* – франц. *instruments à percussion avec membrane* – рус. *перепончатые ударные инструменты* – укр. *перетинкові ударні інструменти* и др.

Анализ показал, что термины-слова в нашем материале употребляются и как самостоятельные номинативные единицы, и как ядерные компоненты терминов-словосочетаний. Сравнительно меньший количественный состав терминов-слов в изучаемом терминопле не уменьшают их общей значимости, поскольку они являются наименованиями всех родовых понятий и обладают способностью к дальнейшему терминообразованию. Всё это свидетельствует о главной роли терминов-слов в функционировании и развитии исследуемого терминопле всех четырёх изучаемых языках.

Термины-словосочетания музыкальной культуры, обозначающие музыкальные инструменты в 4-х изучаемых языках играют довольно заметную роль в функционировании и развитии данного терминопле, поскольку они имеют гораздо больший количественный состав; называют многочисленные видовые понятия; обеспечивают точность, однозначность и системность терминологических рядов; владеют высокой степенью мотивированности; отображают в своей структуре родо-видовые отношения; передают более полно и с достаточной эксплицитностью ряд дифференцирующих признаков цельного усложнённого понятия.

Таким образом, проведённое исследование позволило изучить музыкальные инструменты как материально-духовные артефакты музыкальной культуры, а также рассмотреть их классификацию по источнику звука и изучить их символику. Кроме того, были проанализированы артефактные номинации музыкальных инструментов в английском, французском, русском и украинском языках и разработаны их тематическая и структурная классификация.

Перспектива **дальнейшего** **исследования** заключается в изучении семантического и этимологического аспектов артефактных номинаций музыкальных инструментов в английском, французском, русском и украинском языках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Гудимова, С.А. (2005). Символика музыкальных инструментов. *Культурология*, 5, 143-146.
- Музыка. БЭС: *Музыка: Большой энциклопедический словарь*. (1998). Москва: Большая Российская энциклопедия.
- Цукерман, В.С. (1975). *Музыка и слушатель: опыт социологического исследования*. Москва: Музыка.
- Юцевич, Ю.Є. (2003). *Музыка. Словник-довідник*. Тернопіль: Нова книга – Богдан.
- Terminorum: *Terminorum Musicae Index Septem Linguis Redactus / Семязычный словарь музыкальных терминов*. (1978). Budapest: Akadémiai Kiado.

Павловська Л.О.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

АРТЕФАКТ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ СЕМАНТИКИ РИТУАЛЬНИХ ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

Загальнолінгвістичний план вивчення культурної комунікації базується на теоретичному положенні, що основною онтологічною властивістю мови як ідеально-матеріального утворення є подвійна структурація і подвійне позначення одиниць – у системі (результати пізнавального досвіду) і в мовленні (процес формування і вираження знань).

Це дозволяє дослідникам стверджувати, що в мові відбите довкілля та внутрішній світ людини, її культурний, життєвий і перцептивний досвід, а також узагальнено результати кваліфікативно-оцінних сфер пізнання, об'єктивованих, вербалізованих у системі колективного досвіду та знань, що мають різний ступінь категоризації, оскільки акт пізнання починається з порівняння об'єктів, формування мисленневих класів, виділення певних ознак, за якими групуються елементи онтологічного, таксономічного тощо класу. Разом з тим номінація є класифікаційною, кореферентною сферою, пов'язаною з іменуванням та співвіднесенням позначуваних реалій, явищ, подій з об'єктами позамовної дійсності. Генезис малих жанрів у свою чергу тісно пов'язаний із проблемою реконструкції – глибини занурення жанру в архаїчний культурний стан. Малі форми фольклору в цьому зв'язку (особливо досліджувані нами ритуальні благопобажання та прокльони) надзвичайно консервативні і становлять набір майже «нерухомих» формул і мотивів: звідси їхня подібність у різних фольклорних традиціях. У результаті виявляється необхідним послідовна реконструкція ритуалу, його загального структурного та відмінного семантичного простору.

Мета розвідки – схарактеризувати особливості реалізації артефактних номінацій у ритуальних вербальних формулах

побажань у різноструктурних (англійській, українській, болгарській і чеській) мовах.

Змістове поле культури – це ціла низка співвідносних понять і концептів, де мова виступає своєрідним ключем для викриття складної семантики культури, реконструкції глибинних витоків архаїчної мотивації при позначенні культурно і міфологічно маркованих категорій. Ритуал – це «сформалізований різновид обряду, сукупність індивідуальних або колективних дій, що мають символічний характер. Ці дії завжди пов'язуються з релігійною, магічною чи символічною сферою у протиставленні сфері *profanum*» (Тищенко, 2008, с. 29).

В етнографічних працях зазначається, що ритуальна діяльність завжди опосередкована буттям. На думку А. Байбуріна, будь-яка форма знання, пов'язана з ритуальною діяльністю людини, становить специфічну субкультуру, формує, структурує її через традицію як один із видів пізнавального ставлення людини до світ (Байбурін, 1990, с. 4).

А. Байбурін вбачає у реконструкції архетипних рис мислення цілісність архаїчної культури, нерозчленованість знакових систем, постулювання специфічної метамови обряду, які детермінують міфо-ритуальний сценарій, створюють враження про різні механізми стереотипізації досвіду і які передаються цілими блоками, «шматками», моделями (Байбурін, 1990, с. 3). У процесі об'єктивації етнокультурного простору свідомість не просто дублює за допомогою знакових утворень відображувану дійсність, а виділяє в ній суттєві для суб'єкта ознаки і властивості, конструює останні в ідеальні, узагальнені моделі дійсності.

Розуміючи природу ритуалу одночасно і як комунікативну діяльність, і як закодоване відображення світу за допомогою семіотичного знаку, зокрема й мовного, особливу увагу ми звертаємо на роль слова та висловлення в структурі ритуалу.

За спостереженнями В. Топорова, міф та обряд утворюють тісну, нероздільну світоглядну, структурну, функціональну й словесну єдність, яка, реалізуючись у різноманітних семіотичних втіленнях, співвіднесених з єдиною знаковою універсальною системою, у своїй сукупності створює певну модель світу (Топоров, 1995). Окремі компоненти цієї моделі при одній і тій самій структурній конфігурації можуть експлікуватися за допомогою різних співвіднесених між собою кодів, поєднаних у цілісну парадигму.

Як відомо, ритуал своєю акціональною і знаковою природою актуалізував саму структуру буття в циклічності і повторюваності його складників. На думку О. Тищенка, такий підхід дозволяє розглядати систему ритуально-обрядових номінацій у тісному зв'язку із системою космоцентричних архаїчних уявлень крізь призму вербалізованого досвіду, в якому відображені результати пізнавальної та класифікуючої діяльності людини. Духовно-практична діяльність людини реалізується в акті номінації, внутрішній формі, мотивації обрядового знака. Тісне злиття в цих категоріях пізнавальних, ціннісних та прагматичних орієнтацій простежується на рівні класифікаційно-репрезентативних мовних понять, передусім, через дериваційні моделі, що мають етнокультурну специфіку (Тищенко, 2008, с. 33-34).

Проте, навколишня дійсність завжди дискретна, а сам ритуальний текст, незважаючи на свій інтертекстуальний характер, є функціональною реалізацією ритуального дискурсу. У цьому аспекті заслуговує на увагу пропозиція В. Касевича щодо виділення двох типів знань, яка дозволяє розмежувати мовні й текстові знання:

1) мовні знання, закодовані опозиціями словника й граматики; сукупність цих знань становить мовну картину світу;

2) енциклопедичні знання глобального характеру, що закодовані в сукупності текстів (у тому числі й ритуальних), які відбивають усі аспекти пізнання світу людиною і утворюють текстову картину світу.

Специфіка ритуального тексту вбачається в тому, що він принципово повернений у минуле та безпосередньо пов'язаний із фольклорним. Він характеризується елементами театральності, властивої народним звичаям, яка належить переважно усній комунікації.

Ритуальні висловлення соціологізовані. Вони пов'язані з мовленнєвою поведінкою. Це пояснюється тим, що ритуал протиставляється вчинку як індивідуальна свідома дія тим, що він виключає особистісну волю. Як зазначає М. Алефіренко, цими ж властивостями ритуальні висловлення протиставляються непрямим мовленнєвим актам, які аналогічні тим самим вчинкам, тобто є осмисленими мовленнєвими діями комунікантів. У зазначеному процесі, що передбачає активну роль обох комунікантів, мовець за допомогою сполучення знакових одиниць у реченні передає певний зміст. Він розраховує на те, що слухач

зможе декодувати висловлення, сприйняти зміст і зрозуміти намір адресанта (Алефіренко, 1993, с. 6).

За допомогою семантичної структури висловлення кодуються пізнавальні структури з усіма їхніми структурно-семантичними особливостями. Останнє свідчить про те, що синтаксичні й семантичні структури речення і тексту не довільні, вони відбивають основні категорії і структури своєрідних моделей пізнання дійсності. У свою чергу стереотипні когнітивні структури вимагають адекватних (стереотипних) засобів їхньої вербалізації. Причому ця вимога поширюється на всі форми мовної об'єктивації значенневих стереотипів: стандартизація висловлення зумовлює стандартизацію дискурсу й мовленнєву поведінку в цілому. Оптимальним способом стандартизації мовних структур є знаки вторинної і непрямі-похідної номінації, оскільки вони найбільшою мірою відповідають ритуальній мовленнєвій поведінці, адже все її різноманіття зводиться, як вже зазначалося раніше, до обмеженого набору типових ситуацій.

Для актуалізації в процесі спілкування таких ситуацій дуже зручним виявляється ідіома – своєрідний вербальний сигнал, завдяки якому у свідомості слухачів миттєво виникає розумовий образ – своєрідна стереотипна «картинка», що репрезентує відповідний стереотипний зміст. Спілкування цього типу не припускає особистісної мовленнєвої поведінки комунікантів. Воно здійснюється в режимі тих дискурсивно-когнітивних стереотипів, що століттями формувались у даному лінгвокультурному співтоваристві й набули статусу прецедентних феноменів. Усе це дає можливість зробити висновок, що прецедентні та ритуальні висловлення є результатом стереотипізації і стандартизації мовної свідомості (Алефіренко, 1993, с. 6).

З етнолінгвістичних позицій слово кодує інформацію відповідно до культурологічних стратегій певного народу, що сприяє виникненню унікальних явищ та реалій у культурі етносу. Мовний знак стає засобом специфічного маркування лексем кожної природної мови. У ньому віддзеркалюються характерологічні риси лінгвоментальності цього народу.

У свою чергу текст, зокрема художній, є продуктом реальної комунікації. Разом з тим автентичний текст – це спосіб реалізації образно-художнього, наукового мислення, яке здійснюється за властивими для конкретного етносу лінгвістичними законами. У ньому втілюються як духовні скарби конкретного етносу, так і

надбання світової культури загалом, тому текст, особливо фольклорний, – це концентрація аксіологічних здобутків народу. У таких випадках відбувається універсалізація смислу. З. Василько, наприклад, цей процес розуміє як перетворення побутової назви (власне слова) у метафоричну назву (образ), яка з часом стає етнокультурною назвою (символом), оскільки кожний символ є живим віддзеркаленням дійсності, оброблюючись мисленням і набуваючи властивості знаряддя для переробки самої дійсності (Василько, 2003, с. 14). Це положення особливо важливе для фольклорних текстів, значення слів у яких найменш залежні від контексту.

Так, окремі різновид фольклорних текстів становлять заговорені й магичні формули типу прислів'їв та приказок, байок, анекдотів, притч, загадок та інші розповідні тексти, з-поміж яких ми будемо розглядати досліджувані ритуальні висловлення – благоповажання та прокльони.

Стійкі мовні формули благоповажань і злоповажань безперечно належать до сфери оптативних висловлювань, що виражають «опосередковану мотивованість дієслівної дії волевиявленням суб'єкта мовлення, висловлювань, у яких суб'єкт висловлює бажання, щоб чинним став справ у світі, відображений у їх пропозиції» (Бондарко, 1988, с. 12), або «бажання мовця, щоб мала місце позначувана ситуація». Їх вивчення здійснюється з опорою на формальні засоби вираження оптативного змісту – оптативність розуміють як функціонально-семантичну категорію, що синтезує універсально-понятійний зміст бажальності і конкретні засоби його презентації.

Зареєстровані у фольклорних текстах замовляння та злоповажання відбивають колишнє реальне життя. Вітання і благоповажання пов'язуються з якимись життєвими ситуаціями, наприклад, зустрічами, прощаннями, закінченням гостини чи якоїсь події обрядового призначення.

Основою своєрідної «історичної пам'яті» ритуального висловлення є передусім емпіричні знання про навколишню дійсність, а також культурний, історичний і власне мовний досвід, що втілюється у значенні цих одиниць через внутрішню форму. Фундаментом лексичного значення і словесного оформлення ритуального висловлення є внутрішня форма останнього, під якою розуміються глибинні мотиви, покладені в основу номінації при асоціативно-образному переосмисленні значення.

Внутрішня форма ритуального висловлення є згустком смислу, концентратом значення, що породжує складний асоціативний механізм руху думки від абстрагованих понять, що є відображеннями дискретних елементів дійсності, до їх образного об'єктивування у номінативно-комунікативному знакові.

Наявність таких усталених образів дозволяє стверджувати, що цивілізація народу є продуктом якогось давнього стану, в якому варто шукати пояснення образів та архетипів.

У досліджуваних ритуальних висловлюваннях збереглися сліди архаїчного світогляду людини, яка не відділяла себе від навколишнього середовища, та вірила в магічну силу слова.

Внутрішня форма як ергон мовного знака, енергія сутності речі становить той ейдос, першообраз, у якому через матеріальне вираження, опредметнення фокусуються, перехрещуються аксіологічний, логічний та прагматичний компоненти. Ще О. Потебня довів, що через спосіб позначення можна вийти на реконструкцію того первісного значення, образу, що лежить в основі об'єктивації, дескрипції культурно-семіотичних кодів (зокрема й артефактного коду культури), тобто інтеграції обрядодії, предмета, атрибута в етимологічно спільний, цілісний сигніфікат. Так, формули побажань вербалізуються через метафоричні формули, зокрема на позначення довгого віку. Одиниця містить компонент старих черевиків, щоб вони служили ще довго: англ. *Blast my old shoes* (АРФС, с. 820). Уявлення про щастя в англійській традиції виражається і через образ мотузки як відмірювання життєвої долі у біблійному за походженням виразі – *The lines have fallen to me in pleasant places* (АУФС, с. 608). Побажання багатства реалізується через можливість мати повні кишені золота: *May your pockets be filled with gold* та гроші: *May your pockets hold always a coin or two, God, send you more wit and me more money* (Smith, p. 312). Відтак, семантичну специфіку побажань визначає міфологічний простір з елементами матеріального світу, забезпечуючи стійку відтворюваність у мовленнєвій діяльності досліджуваних лінгвospільнот.

Значно культурно навантаженими виявляються одиниці, у яких евфемістично висловлено побажання смерті. Вони не містять компонента смерть, такі одиниці ґрунтуються на уявленнях, які асоціативно пов'язані із звичаями, традиціями насамперед поховального ритуалу того чи іншого народу. З традиційними ритуальними діями над небіжчиком у хаті та обрядовими

предметами мотиваційно пов'язана ціла низка злих побажань у слов'янських мовах. З місцем у хаті – столом (лавою) як останнім пристановищем у рідній домівці для небіжчика – асоціюється побажання смерті в українських прокльонах: *Бодай ем ті на стіл положив*. Прокляте: вмерлих людей наряджують звичайно на столі, поставленим здовж хати (Фр., т. 3, с. 233); *Бодай ем ті на лаві застав* (Фр., т. 3, с. 609). У болгарській мові таким мотиватором став фрагмент обряду – покривання покійника полотном: болг. *Да го покрят с платно* (БНТ-ППГ, с. 570).

Компонент святих образів – зображень святих, яким поклоняються вірники, знаходимо в українському прокльоні *Щоб на тебе образи падали*. Падіння ікони, за народними повір'ями, знаменує нещастя. Вважалося, що людина, на яку так реагуватимуть ікони, усім спротивіє та загине.

Образ хреста як артефакта і символа культу християнської релігії (за євангельською легендою, на хресті був розп'ятий Ісус Христос), спостерігаємо в українському виразі *Бий/ побий тебе (його, її, їх) хрест* (ФСУМ, с. 176).

Злопобажання на позначення кари з боку основних атрибутів божества Перуна є дуже поширеним у слов'янських мовах: тут у побажаннях, у яких закликається на адресата кара з неба, згадуються грім та блискавка як невід'ємні атрибути Перуна: укр. *А громи би тя ясні побили* (Фр., т. 1, с. 456), *Грім вдарив би на тебе з ясного сонця* (Фр., т. 1, с. 142), болг. бургас. *Да те гръмне, да те светне, да те тресне* (СДЭС, т. 1, с. 561), *Да те тресне из ясно* (БНТ-ППГ, с. 574), *Да го убие гръм* (БНТ-ППГ, с. 570), подібні вирази є дуже актуальними й у чеській мові: *Hrom do tebe, Hrom tě zapal, Hrom tě zabij, Tisíc hromů do tebe, Tisíc hromů a blesků do tebe, Hrom do tebe uhoď, Hrom ti do čepice, Vem tě hrom* (ČSVS, d. 3, s. 310–311). На тісному мотиваційному зв'язку чеських прокльонів із громом та блискавицею акцентує синонім процесуального іменника *klení – hromování*. Про людину, що проклинає когось, чехи говорять, що він *hází (posílá) hromy a blesky; svolává všechny hromy a blesky; na hromu lehne, na hromu vstane; na blescích vstává a na hromech líhá* (ČSVS, d. 3, s. 309). Фразеологічні системи містять і низку трансформацій, що відбулися під впливом християнських уявлень: болг. *Да го убие гръм* (БНТ-ППГ, с. 570) → *Да ма изгори гръм божи, ако...* (БНТ-ППГ, с. 571). У англійській мові знаходимо компонент кари з боку атрибутів божеств – списа бога: *May you garner under Oscar's Flail* (Smith). Оскар (Oscar) тут означає «спис

Бога», наймовірніше мається на увазі основний бог Північних племен Аезір (Aesir).

У інших злобобажаннях смерть асоціюється із перенесенням небіжчика до місця спочинку: з предметом для перенесення мерців: укр. *Щоб тебе на марах винесло, Винесли би те на марах* (Фр., т. 3, с. 523), *Бодай (щоб) на марах винесло (винесли)*. Уживається як побажання комусь смерті (ФСУМ, с. 96) (мари – ноші для перенесення мерців), (пор. також чеську пересторогу не одружуватися у травні (у маї), бо такий шлюб віщує смерть нареченої – *Svatba v mají – nevěsta na máry*); із способом доправлення, зокрема й нешанобливого, покійника до могили асоціативно пов'язана внутрішня форма інших виразів: укр. *Бодай тебе волами возили, а граблями волочили*, болг. *Да те носят у носило, да би те понесли* (БНТ-ППГ, с. 574), *Да те понесат къде църквата* (БНТ-ППГ, с. 574), *Да го понесат четворица* (БНТ-ППГ, с. 570) із кладовищем як місцем вічного спочинку померлих мотиваційно пов'язується болгарський вираз *Да ти изнесат на гробищата помен* (БНТ-ППГ, с. 574).

Окрему групу становлять жартівливі побажання, семантика яких зорієнтована на вираження удаваного незадоволення адресатом, несхвалення якихось його дій чи вчинків.

Подеколи такі побажання мотивовані нешкідливим для адресата внутрішнім чи зовнішнім станом чи впливом на нього з наявними атрибутами побуту: укр. *Побий тебе коцюба и чесный макогин. Щобъ тоби волы жывы булы, а плуг поломався* (Фр., с. 17). Ще в українській мові натрапляємо на алогічне побажання, висловлене заміжній жінці або жінці похилого віку: укр. *А щоб ти під вінцем стала* (Фр., с. 486). Жартівливим побажанням такого типу є український вираз, що його наводить І. Франко: *Бодай вже раз перед тобов шепку знимали* Жартливе прокляте чоловікови, якого в життю ніхто не шанує, і якому бажають, щоб він умер, і щоб тоді люди шапки знимали, як його будуть нести до гробу (Фр., с. 439).

Отже, узагальнюючи викладене вище, відзначимо, що, по-перше, лінгвокогнітивний аспект людського спілкування реалізується, передусім, у ритуальному та фольклорному дискурсах, що пояснює кореляцію обрядових знаків із матеріальною структурою символу. Слово виступає у трьох іпостасях: 1) у реальній – як словесне (знакове) утворення, 2) у креаційній – як джерело прагматичного співзначення слова,

3) у ритуальній – як вихідний локус ритуального акту, маючи статус первинного, сакрального значення, яке визначається за допомогою системно-структурної організації змісту висловлювань. По-друге, у ритуальній діяльності прагматичний потенціал слова та висловлювання зумовлюється специфікою міфологічного мислення: блокаторами (оберегами), тотемними компонентами та різноманітними каталізаторами, що сприяють підсиленню загальної енергії слова або вислову. По-третє, вербальні компоненти ритуального та фольклорного дискурсу, відбиваючи національномовні картини світу, стандартизуються в конкретному етнічному колективі в процесі вторинного семіозису. Спільне у культурній та мовній об'єктивації змісту побажання забезпечує інтеркультурний ритуально-обрядовий складник та міфологічна константа побажань як дієві засоби впливу на адресата (на користь чи на шкоду йому). Відмінне – специфічне «бачення» речей представниками близькоспоріднених і віддалених мовних спільнот.

Зіставне дослідження вербальних формул побажань як культурних текстів у різноструктурних (англійській, українській, болгарській і чеській) мовах може сприяти вдосконаленню методики вивчення особливостей реалізації артефактних номінацій у ритуальних вербальних формулах побажань, дослідженню як змістового, так і вербального плану цих одиниць, їх прагмасемантичних та ономасіологічних характеристик в інших генетично віддалених мовах, зокрема і текстах народного фольклору, художньому дискурсі, замовляннях тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Алефиренко, Н. (1993). Язык – сознание – культура: проблемы взаимодействия. В: *Язык и культура*, 3-10. Киев.
- Байбурин, А. (1990). Ритуал: свое и чужое. В: *Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры* (с. 3-17). Ленинград: Наука.
- Бондарко, А. (1988). Понятия «семантическая категория», «Функционально-семантическое поле» и «категориальная ситуация» в аспекте сопоставительных исследований. *Методы сопоставительного исследования языков*, 12-19. Москва.

- Василько, З. (2003). *Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях)*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ.
- Тищенко, О. (2008). Мовно-культурний образ «своїх» і «чужих» в етнономінаціях: семантика і прагматика (на матеріалі західно- і східнослов'янських мов і фольклору). *Слов'янський вісник. Серія «Філологічні науки», 7, 3-4.*
- Топоров, В. (1995). *Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического*. Москва: Прогресс.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- АУФС: *Англо-український фразеологічний словник* (2005). Київ: Знання.
- БНТ-ППГ: *Българско народно творчество* (1963). София: Български писателъ.
- Войт.: *Українська міфологія* (2002). Київ: Либідь.
- ФСУМ: *Фразеологічний словник української мови* (1999). Київ: Наукова думка.
- Фр.: *Галицько руські народні приповідки*. (1901). Львів: Наукове товариство імени Шевченка.
- SČFI: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné* (1988). Praha: Academia.
- Smith: *The Oxford dictionary of English proverbs*. (2015). Oxford: Oxford University Press, Clarendon.

АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ У НАЦІОНАЛЬНІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Орел І.І.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

НОМІНАЦІЯ АРТЕФАКТІВ У СТРУКТУРІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ЗАСІБ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Постановка проблеми. Дослідження способів і засобів вербалізації ментальних структур (зокрема, стереотипів) у різних національних мовах присвячено низку досліджень (Алефіренко М.Ф., Арутюнова Н.Д., Бацевич Ф.С., Вежбицька А., Кубрякова О.С., Патнем Г., Рассел Б., Селіванова О.О., Стернін Й. та ін.), які ґрунтуються на антропоцентричній парадигмі вивчення співвідношення людина-мислення-мова. Стереотип як ментальне утворення, як елемент мислення людини, як когнітивна одиниця пам'яті, за допомогою якої проходить процес категоризації об'єктів реального світу, втілюється мовними засобами і фіксується у свідомості у формі конвенційних комунікативних смислів. Референтне співвідношення стереотипізованого образу чи стереотипізованої схеми дії представляє семантика одиниць мовлення на позначення стереотипу (Арутюнова Н.Д., Буряк В.В., Куайн У.О., Лінский Л., Любімова С.А., Стросон П.Ф., Шутова М.О. та ін.).

Важливим питанням у межах проблем номінації стереотипів вбачаємо вибір мовних знаків, які співвідносять мовне з позамовним, відображаючи результати мислення у мовленні. Відомо, що мислення має національно-культурну специфіку, оскільки оперує ментальними образами, уявленнями, схемами / сценаріями поведінки. Національно-культурна інформація передається у структурі номінативів, які лінгвалізують процеси і результати мислення, відображаючи НКС, через метафоричне переосмислення артефактних образів. Образ, що лежить в основі переосмислення, відображає певні (не всі) ознаки артефактів. Вибір тих чи інших ознак, їх метафоричне чи метафтонімічне перетворення для

мотивації номінації стереотипного уявлення має виключно національно-культурний характер, розуміння особливостей якого становить практичну цінність для сучасної міжкультурної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення способів і добору засобів вербалізації стереотипів описано у дослідженнях українських, вітчизняних та зарубіжних мовознавців. Мовне значення і комунікативний смисл мовних знаків на позначення стереотипів у типологічному висвітленні на матеріалі прозових творів описано у дисертаційному дослідженні Буряк В.В.; досліджувалися питання вербалізації українських гендерних стереотипів на матеріалі радянської і сучасної української публіцистики у розрізі вивчення лексичних компонентів концепту СВЯТО (Ткаченко Ю.В.); розглянуто метафору як один із способів вербалізації гендерних стереотипів (Сукаленко Т.); з'ясовано контенсивно-формальну таксономію етнокультурних стереотипів та співвідношення стереотипу і його мовного знака (Шутова М.О.).

У вітчизняному мовознавстві розглянуто питання зіставного порівняння способів вербалізації етнічних стереотипів у російських і німецьких пареміях (Циннекер Т.Г.); описано мовні засоби, використані для вербалізації стереотипних уявлень про дощ у китайській і російській мовах (Сянфей М.); засоби вербалізації категорії етнічності як способу омовлення етнічних концептів і стереотипів (Сіроткіна Т.А.); вербалізація емоцій з урахуванням вікових і гендерних відмінностей (Іванова І.С.). Питання вербалізації гендерних стереотипів посідає особливе місце у сучасних лінгвістичних студіях. Досліджені лінгвокультурологічні особливості вербалізацій гендерних стереотипів на матеріалі російської і англійської мов (Толмачева В.В.); мовні засоби реалізації гендерних стереотипів (Жиетнаєва С.С.); номінація жіночих гендерних стереотипів у американській лінгвокультурі (Толмачева І.Ю.); гендерні стереотипи і засоби їх вираження (Мілованова М.В.) тощо.

У німецькому мовознавстві питання мовної репрезентації стереотипів представлені дослідженнями вербального вираження ознак соціальних груп (Coray R.; Wowro I.; Erbova B.), мовної реалізації гендерних стереотипів на матеріалі публіцистики: жінка в політиці й економіці (Könntop I.), компаративні і оцінні мовні засоби репрезентації стереотипів (Janikowski T.), мовне відображення авто- і гетеростереотипів як елемент комунікації (Kалмаер В.).

Постановка завдання. Попри значну кількість проведених досліджень у галузі мовного вираження стереотипів з метою виявлення лінгвокультурологічних особливостей вербалізації соціальних, етнічних гендерних стереотипів, класифікації мовних засобів для репрезентації стереотипів, виявлення одиниць мови, характерних для гендерної, вікової, професійної стереотипізації тощо, низка питань щодо способів і засобів вербалізації етнокультурних стереотипів лишається не достатньо вивченою.

Матеріалом пропонованого дослідження обрано німецькі ФО на позначення етнокультурних стереотипів. Нашу увагу привернули ускладнені мовні знаки, які мають структурним компонентом назви німецьких артефактів. **Актуальність** дослідження зумовлено підвищеним інтересом сучасних студій до проблем номінації, до способів передачі НКІ у семантичній структурі мовних знаків, до шляхів омовлення фрагментів позамовної дійсності, мотивації вибору номінативів для їх вербалізації, аналізом семантичної структури обраних номінативів для виявлення / виокремлення семних компонентів, які передають НКІ. Дослідження вербалізації німецьких стереотипів засобами ФО із структурним компонентом номінативом-артефактом проводиться вперше.

Метою розвідки визначено виявлення семантичних компонентів номінативів-артефактів у структурі ФО, які у результаті переосмислення репрезентують німецькі стереотипи. Для досягнення указаної мети необхідно виконати такі **завдання**: уточнити поняття артефакту в лінгвістиці; виявити конструктивне значення номінативу-артефакту в структурі ФО; з'ясувати референтне співвідношення ФО на позначення стереотипу; здійснити семантичну класифікацію досліджуваних ФО на основі виявлених референтних зв'язків; розкрити вплив компонентів значення номінативу-артефакту на формування фразеологічної семантики (виявити зв'язок позамовного із мовним – яка ознака образу використана для переосмислення, який семантичний компонент найменування артефакту використано для номінації стереотипу).

Виклад основного матеріалу. Під артефактом розуміють, будь-який створений або модифікований людьми, об'єкт, явище/ процес чи властивість процесу / предмету, поява яких є свідченням втручання людини (ПУМК); матеріальний елемент, фізичний об'єкт культури народу (Красноглазов, 1995, с. 7), художній образ у розрізі культурно-семантичного поля літератури (там само, с. 4). До культурного надбання відносять не лише матеріальні об'єкти,

предмети, чи художні образи, а також і традиції, ритуали, норми, духовні цінності (Багдасар'ян, 1994, с. 120). Традиції, ритуали, звичаї корелюють із стереотипною поведінкою, елементи якої теж мають вербальне вираження.

У німецькому мовознавстві поняття артефакту трактується з погляду культурології і розуміється як штучно створений об'єкт, предмет, який отримав свою форму через людське втручання (DUDEN); як матеріальні і нематеріальні прояви людської діяльності, відображені у архітектурі, скульптурі, одязі, формах повсякденного вжитку: предметах, правилах ведення господарства, ритуалах, історіях, анекдотах, жартах, фольклорних текстах (IKUD). Звернемо увагу на те, що німецькі дослідники зараховують до артефактів тексти.

З огляду на проведений аналіз з'ясуємо, що трактування феномену артефакту досить широке і не визначене остаточно. На думку Вартофського М., артефакти виконують у розвитку національної культури таку саму функцію, як гени у біологічній еволюції (Wartofsky, 1979, р. 204). Тобто, артефакти, не дивлячись на їх матеріальну чи нематеріальну природу, є не лише елементами, але й трансляторами національно-культурної інформації, яку отримує суб'єкт у результаті інтерпретації змісту артефактів, їх призначення чи функції.

Розуміння артефактів як поєднання матеріального та ідеального підтверджує тезу про діалектичну єдність культури. Матеріальні артефакти виникають у результаті необхідності втілення думки про щось ідеальне. Тому думка, сформована в умовах національно-культурного простору, матеріалізується у форму предмету, який має для представників національної культури, насамперед, не матеріальне, а духовне значення. На нашу думку, матеріальний артефакт може мати бінарне значення для носіїв культури: і як матеріальний об'єкт (тому що виконаний із дорогоцінних металів/ матеріалів), і як елемент духовного світу (використовується у ритуалах, обрядах; якщо це текст, то аналіз його семантики розкриває когнітивні знання, пояснює національно-специфічне світобачення, диктує певні правила поведінки).

У межах пропонованої розвідки розгляд структури ФО на позначення німецьких гетеростереотипів не виявив номінативів-артефактів. Тому до нашого дослідження залучаємо лише німецькі автостереотипи, репрезентовані засобами досліджуваних мовних одиниць.

У ході розгляду структури ФО із компонентом артефактом з'ясовано, що номінативи артефактів (іменники) виконують смислоутворюючу функцію у процесі формування фразеологічного значення. Назви артефактів відсилають до внутрішньої форми ФО і корелюють з національно-культурним образом або пресупозицією. Фразеологічний семіозис відбувається на основі виокремленої ознаки образу внутрішньої форми/ пресупозиції, що переосмислюється.

Оскільки переосмислюється ознака образу матеріального чи духовного світу мовців, то мовне позначення, використане для номінації результату мислення, має референтне співвідношення з НКС. Арутюнова Н.Д. розуміє референцію як відношення актуалізованого імені чи іменного вираження до об'єктів дійсності, що визначає логічний зміст судження і його істинність (Арутюнова, 1982). Референтний зв'язок мовного знака і предмета об'єктивного світу відбувається через семантику. Точніше кажучи, через компоненти семантичної структури, у якій денотат пов'язаний з предметом, а сигніфікат і конотат представляють понятійний зміст. У такий спосіб реалізується семантичний дуалізм – мовний знак вказує на предмет і одночасно повідомляє про нього (див. Арутюнова Н.Д.).

Номінативне позначення об'єкта засобами ФО (його вербалізація) розглядаємо як ідентифікацію референта, що у лінгвістиці (згідно з теорією Рассела Б.) називається дескрипцією (описовою номінацією). Відомі два типи дескрипції: визначена і невизначена. Денотативні / називні вирази (загальні назви, іменні словосполучення), номінуючи один предмет, вважаються одиничними (визначеними) дескрипціями. Невизначені дескрипції можуть співвідноситися з декількома предметами (Рассел, 1982, с. 41).

Вітчизняні дослідники (Арутюнова Н.Д., Вольф О.М., Селезнев М.Г.) розуміють під дескрипцією іменникові назви інтродуктивної (невизначеної / неповної), ідентифікуючої (асоціативно-образне позначення предмета) та кваліфікативної (оцінної, або визначення нових характеристик за допомогою актуальних на сучасному етапі ознак, що виникли у результаті переосмислення відомого образу) номінації. Кваліфікативна номінація має властивість змінюватися на вимогу часу. Відомі ознаки образу можуть бути повторно переосмислені (вторинний семіозис) з урахуванням сучасних потреб мовців.

Процес номінації Кубрякова О.С. пояснює як закріплення мовним знаком усвідомленої і впорядкованої у свідомості людини ментальної структури (Кубрякова, 1995, с. 253), а мовне значення є

когнітивним конструктом, який сформувався у ході процесу категоризації (Кубрякова, 1981, с. 10).

Тому проблеми семантики поділяють на теорію значення і теорію референції, вказуючи на їх відмінні риси. До основних понять теорії значення відносять проблему визначення поняття «значення» і «значимість» (наявність значення), синонімії (як тотожність значень), аналітичності (істинність через наявність значення). Головними поняттями теорії референції вважають найменування, істинність, денотація (зв'язок з предметом), екстенціонал (об'єм поняття) (Арутюнова, 1982). Проте, зазначимо, що дослідження способів поєднання мовного з позамовним чи відображення позамовного у семантичній структурі мовних знаків не можливе без аналізу референції (співвідношення компонентів структури семантики одиниць мови з ознаками предметів, які вони номінують).

Аналіз номінації ментальних структур (стереотипів) засобами ФО з компонентом номінативом-артефактом не можливий без дослідження референтного взаємозв'язку. Вважаємо, що лише такий розгляд розкриє сутність семантики і специфіку національно-культурного світобачення, виявивши екстенціонал і ментальний характер мотиваційних процесів номінації, вибору ознак образу, які переосмислюються для ідентифікації фрагмента позамовної дійсності.

Матеріал нашого дослідження виявив ФО, компонентами яких є номінативи, що позначають матеріальні і нематеріальні артефакти.

До матеріальних артефактів належать: 1) побутові назви: а) одягу: *das ist Jacke wie Hose* (щось не має значення); *Das Hemd ist mir näher als die Hose* (мої власні інтереси мені важливіші) (Halbriter); б) взуття: *Ein Pantoffelheld sein* (бути підкаблучником) (Halbriter); *Er/Sie verträgt einen guten Stiefel* (бути стійким до алкоголю/ вміти багато випити і не п'яніти); *Der steht aber unter dem Pantoffel* (не мати власної думки); *Die Schuhe stehen lassen* (померти) (RRSS); в) посуд: *wie Topf und Deckel zusammen passen* (пасувати один одному – про пару); *nicht alle Tassen im Schrank haben* (бути несповна розуму); г) страви: *den Braten / Speck riechen* (пахне смаженим – небезпека); *es geht um die Wurst* (йдеться про серйозні речі); 2) назви артефактів на позначення символів, що мають міфологічне походження і використовувалися чи використовуються і до сьогодні: *auf den Hund kommen* (зубожіти, розоритися – у Середньовіччі зображення собаки на дні скрині використовували як символ-оберіг від злодіїв); *einen glücklichen Pfennig haben* (мати щасливу монету, зазвичай, знайдену)

(WRRiASUS); 3) фольклорні артефакти (тексти казок/ міфів/ переказів, паремії, казкові герої, фольклорні події тощо): *Hinter sieben Bergen bei den sieben Zwergen* (десь дуже далеко – із казки про Білосніжку); *Man muß viele Frösche küssen, ehe man seinen Prinzen findet* (потрібно перецілувати багато жаб, поки знайдеш свого принца); *Sieben auf einem Streich* (сімох одним ударом); *einen Rapunzelzopf haben* (мати густе довге гарне волосся); *Siebenmeilenstiefel* (семимильні кроки); 4) архітектура і скульптура: *stehen wie der Junge von Meissen* (стояти як телепень – у основі ФО образ порцелянової фігурки хлопчика (який мав дурнувятий вираз обличчя), що стояла біля входу на фабрику посуду у м. Майсен); *bis in die Puppen* (дуже довго); 5) тексти (жарти, анекдоти, загадки: *Was sagt ein Hai, nachdem er einen Surfer gefressen hat? – Nett serviert, so mit Frühstücksbrettchen* (що скаже акула після того, як з'їсть серфера? – Було гарно сервіровано, навіть на підносі (сніданок німці традиційно сервірують на невеликих дерев'яних підносах); Ehemann: *Du hast doch einen Vogel!* Ehefrau: *Ich weiß, mein Spatz!* (Чоловік: (досл.) У тебе пташка в голові! Дружина: я знаю, мій горобчику! (ФО *einen Vogel (im Kopf) haben* – бути несповна розуму/ бути дурним – стереотипне уявлення (виникло на основі міфологічних вірувань) про невисокі інтелектуальні здібності людини).

До нематеріальних артефактів відносимо: 1) національні та релігійні свята з їх традиціями; 2) вірування, забобони; 3) образи літературних героїв/ їх ідеалізовані або гіперболізовані негативні риси; 4) правила поведінки, норми, які утворилися на основі вірувань і забобонів.

Аналіз структури досліджуваних ФО виявив, що не всі усталені мовні знаки на позначення етнокультурних стереотипів мають у своєму складі номінатив-артефакт. Низка ФО транслюють артефактну інформацію імпліцитно, оскільки виникли на основі національно-культурної пресупозиції. Такі ФО розглянемо у наступних розвідках.

Семантична структура ФО, яка має у своєму компонентному складі номінатив-артефакт, володіє необхідним набором семантичних складників, що забезпечують реалізацію референтних взаємозв'язків, денотативну, сигніфікативну і конотативну інформацію (із емоційно-оцінним компонентом включно). Наприклад, ФО *es geht um die Wurst* (йдеться про серйозні речі; (досл.) йдеться про ковбасу) репрезентує стереотипне уявлення про життєво важливі речі для людини. Зауважимо, що жартівливого

відтінку значення указана ФО не має (див. WRRiASUS). ФО *etw., jmd. ist jmdm. Wurst* (комусь щось все рівно/ хтось байдужий) представляє стереотипне сприйняття байдужості, відсутності інтересу до ч.-н./ к.-н. Ускладнені мовні знаки виникли на основі образу *Wurst*, ознаки якого зазнали національно-культурного переосмислення. Семний аналіз лексеми *Wurst* виявив такі компоненти її ядерно-периферійної структури: 1) продукт харчування із подрібненого м'яса, інколи з додаванням крові, зі спеціями, 2) наповнене у штучну чи натуральну оболонку, 3) щось, що подібне на ковбасу – продовгуватої округлої форми (тісто), 4) свіжа, копчена, особлива, домашня (OL; DUDEN); 5) варена, печена, 6) тверда, м'яка, 7) кров'янка, ковбаски, 8) щось, що зовні подібне за формою (екскременти тварин) (DWDS).

Перші відомості про ковбасу зустрічаються у Гомера («Одиссея»), де описується страва, приготована із шлунку тварини, наповненого жиром і кров'ю. Перша згадка про ковбасу у німецьких текстах датована XI ст. Про популярність цієї страви свідчить велике різноманіття сортів ковбаси у сучасній Німеччині. Про любов німців до цього продукту свідчить значна кількість ФО із компонентом *Wurst*, зафіксованих у мові.

Ковбаса вважалася недорогим продуктом, оскільки для її приготування обиралися різні частини м'яса, на противагу печені, яка готувалася із найкращого м'яса (страва для багатих людей). Якість фаршу для ковбаси вважалася сумнівною, оскільки інгредієнти були не завжди відомі, через що ковбаса часто мала не дуже апетитний вигляд. Походження ФО *etw. jmd. ist jmdm. Wurst* пов'язують саме із способом приготування фаршу для ковбаси (не має значення, що там використано) (WRRiASUS).

Факт мови свідчить, що стереотипне уявлення про байдужість вербалізоване у результаті категоризації однієї з ознак образу *Wurst*. Переосмислення однієї із семем ядерної семи (продукт харчування із подрібненого м'яса) смислоутворюючого лексичного компонента ФО сприяло вибору номінативу (назви артефакту) для вербалізації стереотипного уявлення про відповідний емоційний стан людини. Референтна співвіднесеність ФО і поняття «байдужість» виражається через дескриптивну невизначену ідентифікацію. Активована комплексна процедура номінації: інтродуктивна, ідентифікуюча та кваліфікативна.

Інтродуктивна номінація денотату «байдужість» представлена національно-специфічним баченням образу популярного продукту харчування. Тому для вербалізації цієї ментальної структури обрано

відповідну мовну форму, яка набором сем вказує на ознаки стереотипного образу. Структура значення обраної і переосмисленої семи номінативу-артефакту забезпечує ідентифікуючу номінацію – асоціативно-образне позначення предмета позамовної дійсності. Переосмислені ознаки образу виражають кваліфікативну оцінку через виокремлення семемі (м'ясне наповнення низької/ сумнівної якості) ядерної семи номінативу-артефакту. Семемна інформація про якість предмету імпліцитно присутня у лексичному значенні номінативу *Wurst*. Імпліцитний характер інформації ознак образу має стереотипний характер. Саме імпліцитність, на нашу думку, вказує на стереотипність сприйняття ознаки образу. Характер імпліцитної інформації передає емоційно-оцінне значення стереотипізованого предмета. Оцінний компонент конотації ФО визначаємо як амбівалентний, який виявляє позитивне або негативне ставлення лише у межах певного прагматичного оточення.

ФО *es geht um die Wurst* (зафіксовано у 1881 році у Лейпцігу) вербалізує стереотипне уявлення про щось важливе, вказуючи на пресупозицію національно-культурного характеру, пов'язаного із популярним продуктом харчування. Вираз походить із сфери національних забав на великі свята (дістати ковбасу, видершись на високий стовп; «вивудити» ковбасу із води; ковбаса як приз за влучну стрільбу тощо). Оскільки не всі люди мали свиней і змогу виготовити улюблений продукт харчування, то приз у вигляді ковбаси вважався дуже цінним (життєво важливим продуктом) (WRRiASUS).

Аналізована ФО вербалізує стереотипне уявлення життєво важливих предметів для людини (їжа) у ході комплексної номінації. Інтродуктивна невизначена номінація реалізується через використання тої самої мовної форми (*Wurst*), але актуалізує іншу семему ядерної семи (продукт харчування). Зазначена семема реалізує ідентифікуючу номінацію, вказуючи на асоціативно-образне стереотипне бачення важливого у німецькому соціумі продукту. Реалізація оцінних ознак образу через імпліцитно трансльовану національно-культурну інформацію засобами семемі ядерної семи забезпечує кваліфікативну номінацію. Емоційно-оцінний компонент конотату передає позитивну оцінку ознак стереотипного образу.

У результаті аналізу референтних зв'язків німецьких ФО із компонентом номінативом-артефактом, які позначають етнокультурні автостереотипи, виявлено, що досліджувані одиниці мови вербалізують такі стереотипні ознаки: 1) інтелектуальні характеристики (*Der steht aber unter dem Pantoffel* – не мати власної

думки / бути дурним; *sich ins Hemd/ sich in die Hose machen* – злякатися); 2) моральні ознаки (*Den Gürtel enger schnallen* – бути економним, (укр.: затягнути пасок (через фінансові труднощі); *Für jemanden das letzte Hemd hergeben* – бути готовим на все заради когось (відданість); 3) вольові характеристики (*Hampelmann sein* – бути безхарактерним; *Etwas auf seine Kappe nehmen* – брати на себе відповідальність за щ.-н.); 4) емоційні ознаки (*am Pranger stehen* – осоромитися, зганьбитися); 5) фізичні ознаки (*Kerl wie ein Bär* – фізично міцний парубок; *Den Kinderschuhen entwachsen sein* – вирости (про дитину); *Dir kann man ja im Gehen die Schuhe besohlen* – бути дуже повільним).

Висновки. Отже, артефакт розуміємо як створений предмет, або явище чи процес, які виникли у результаті втручання людини і є культурним надбанням народу у матеріальному і нематеріальному проявах. Слідом за німецькими мовознавцями до артефактів відносимо тексти.

З'ясовано, що у структурі ФО номінативи-артефакти виконують смислоутворюючу функцію. Найменування артефактів корелюють із національно-культурним образом чи пресупозицією, який / яка лежить у основі внутрішньої форми ФО, і адресують до його ознак. У процесі фразеологічного семіозиму бере участь виокремлена ознака образу внутрішньої форми. Переосмислюється ознака образу матеріального чи духовного світу етнокультурного середовища, тому мовне вираження результату мислення, має референтне співвідношення з НКС.

У ході проведеного аналізу референтного зв'язку ФО на позначення етнокультурного стереотипу встановлено, що номінативи-артефакти у структурі ускладнених мовних знаків забезпечують процес вербалізації шляхом актуалізації національно-культурної інформації через семіми ядерних сем стержневих лексичних конститuentів. Стереотипний образ категоризується на основі виразних для мовців ознак, мовне втілення яких забезпечують ФО, що володіють відповідним набором сем / семем, які здатні ідентифікувати на мовному рівні виокремлені у образі ознаки.

Результат вивчення фактичного матеріалу нашого дослідження виявив ФО, компонентами яких є назви, що позначають матеріальні і нематеріальні артефакти. До матеріальних артефактів належать: 1) побутові назви: а) одягу; б) взуття; в) посуд; г) страви; 2) назви артефактів на позначення символів, що мають міфологічне походження і використовувалися чи використовуються і до сьогодні;

3) фольклорні артефакти (тексти казок/ міфів/ переказів, паремії, казкові герої, фольклорні події тощо); 4) архітектура і скульптура; 5) тексти (жарти, анекдоти, загадки). До нематеріальних артефактів відносимо: 1) національні та релігійні свята з їх традиціями; 2) вірування, забобони; 3) образи літературних героїв/ їх ідеалізовані або гіперболізовані негативні риси; 4) правила поведінки, норми, які утворилися на основі вірувань і забобонів.

У ході розгляду референтних зв'язків німецьких ФО із компонентом номінативом-артефактом, які позначають етнокультурні автостереотипи, розкрито, що досліджувані одиниці мови вербалізують такі стереотипні ознаки: інтелектуальні характеристики; моральні ознаки; вольові характеристики; 4) емоційні ознаки; фізичні ознаки.

Перспективами подальших розвідок вбачаємо вивчення німецьких ФО на позначення етнокультурних стереотипів, що виникли на основі пресупозицій і містять імпліцитну інформацію про артефакти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Арутюнова, Н.Д. (1982). Лингвистические проблемы референции. В: *Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика (проблемы референции)*, 13, 5-40. Москва: Радуга.
- Багдасарьян, Н. (1994). Мир человека как культура. В: *Культурология*, (с. 120-147). Москва: Высшая школа.
- Красноглазов, А.Б. (1995). *Функционирование артефакта в культурно-семантическом пространстве*. (Дисс. д-ра филос. наук). Москва.
- Кубрякова, Е.С. (1981). *Типы языковых значений*. Москва: Наука.
- Кубрякова, Е.С. (1995). Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа). В: *Язык и наука конца 20 века*, (с. 144-238). Москва: РГУ.
- Рассел, Б. (1982). Дескрипции. В: *Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика (проблемы референции)*, 13, 41-54. Москва: Радуга.
- Wartofsky, M.W. (1979). *Models: Representations and the Scientific Understanding*. Boston & London.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- ПУМК: *Словник. ua. Портал української мови і культури.* Режим доступу: <https://slovnyk.ua/index>
- DUDEN: *Zugriffsmodus:* <https://www.duden.de/rechtschreibung/Artefakt>
- DWDS: *Zugriffsmodus:* <https://www.dwds.de/>
- Halbritter, A. *13 deutsche Redewendungen mit Kleidungsstücken.* *Zugriffsmodus:* <https://cotelanguages.com/de/13-deutsche-redewendungen-mit-kleidungsstuecken/>
- IKUD: *Artefakt – Artefakte: Definition & kulturabhängige Bedeutung.* *Zugriffsmodus:* <https://www.ikud.de/glossar/artefakt-artefakte-definition.html>
- OL: Oxford Languages. Available at: <https://languages.oup.com/google-dictionary-de/>; DUDEN: <https://www.duden.de/>
- RRSS: *Redewendungen und Redensarten mit Schuh und Schuhe.* *Zugriffsmodus:* <https://www.fussdinge.com/redewendungen-und-redensarten-mit-schuh-und-schuhe/>
- WRRiASUS: *Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache.* *Zugriffsmodus:* <https://www.redensarten-index.de/>

**АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ
У ПРОСТОРИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ**

Чеберяк А.М.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

**СИМВОЛИ І АРТЕФАКТИ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
КУЛЬТУРИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОВНОЇ ГРИ
В РОМАНІ Т. ТОЛСТОЇ «КИСЬ»**

Демократизація у повсякденно-побутовому спілкуванні останніх десятиліть знайшла безпосереднє відображення в публічному мовленні та у мові художньої літератури. У філософії постмодернізму традиційна поетика отримала радикальне переосмислення. Провідними принципами мовної побудови тексту стали деструктивізм, абсурдизм та розвінчання стереотипів. Формальним засобом і прийомом реалізації цих принципів у постмодерністів стає мовна гра.

Поняття мовної гри було введено в науковий обіг Л. Вітгенштейном, однак чіткого визначення цей термін і саме поняття не отримали до цих пір. Л. Вітгенштейн називає використання мови в нашому житті мовними іграми, тобто під мовною грою вчений розумів всю мовленнєву діяльність в цілому (Вітгенштейн, 1994, с. 80). Мовна гра, як зазначає філософ, це «форма життя мови, невід'ємний компонент комунікативної людської діяльності, смисл якої актуалізується лише в конкретних ситуаціях використання мови (Вітгенштейн, 1994, с. 32-37). Таким чином, мовна гра в уявленні Вітгенштейна – це творчий процес породження, вираження і передачі думок від людини до людини, завжди прагматично мотивований. Мовна гра безпосередньо апелює до креативного потенціалу мовної особистості, до її лінгвокреативного мислення, яке виявляється усвідомлено або спонтанно у вільному маніпулюванні мовними формами і значеннями, в нестандартному використанні мовних засобів.

Існують різні точки зору, вузьке і широке розуміння мовної гри. До поняття мовної гри лінгвісти відносять велику кількість лінгвістичних фактів, які є результатом відхилення від мовної норми. О.А. Земська, М.В. Китайгородська, Н.М. Розанова у праці «Мовна гра» пропонують позначати даним терміном ті навмисні відхилення від мовних норм, «які мають місце, коли мовець «грає» з формою мовлення, коли вільне ставлення до форми мовлення отримує естетичне завдання» (Земская, 1983, с. 175). На думку О.А. Рівліної, мовна гра включає в себе: випадки каламбурної гумористичної гри слів, пародіювання, балагурство, макаронізми, злодійське арго, дитячу форму мовлення, різноманітні види жартівливого обігрування смислів цілих текстів, скоромовки, побудовані на фонетичних співзвуччях, різноманітні види ігрового обрядового фольклору (crooked language) (Ривлина, 2009). В.З. Санніков бачить основну функцію мовної гри в створенні комічного ефекту. «Мовна гра – це певна мовна неправильність (або незвичність) і, що дуже важливо, неправильність, яка усвідомлюється мовцем і навмисно допускається. При цьому читач також повинен розуміти, що це «навмисно так сказано», інакше він оцінить відповідне висловлення просто як неправильність або неточність (Санников, 2003, с. 247). У Стилiстичному енциклопедичному словнику російської мови міститься схоже визначення мовної гри: «це певний тип мовленнєвої поведінки мовців, оснований на навмисному (усвідомленому, продуманому) порушенні системних норм реконструкції мовленнєвої норми з метою створення неканонічних мовних форм і структур, які в результаті цієї деструкції набувають експресивного значення і здатності викликати у слухача або читача естетичний, і в цілому, стилістичний ефект» (СЭСРЯ, 2019, с. 657). Однією з найбільш повних і точних дефініцій вважають визначення А.П. Сквороднікова, який під мовною грою розуміє «таке використання риторичних прийомів (прийомів мовленнєвої виразності), яке спрямоване на створення дотепних, переважно комічних висловлювань, наділених влучністю, оригінальністю, несподіваністю, а факультативно – якостями ексцентричності, епатажності та химерності у різних наборах і комбінаціях» (Сквородников, 2010, с. 62). Отже, більшість дослідників бачить у мовній грі навмисну мовленнєву творчість автора, що ґрунтується на нестандартному використанні мовних одиниць і системних відношень.

В художньому мовленні мовна гра мотивована естетичним завданням: «... багато з того, що безумовно усвідомлюється як певна аномалія реально є нормою для концептуальної і мовної організації художнього дискурсу» (Радбиль, 2006, с. 50).

Для аналізу і опису мовної гри з символами та артефактами російської національної культури ми обрали постмодерністський роман Т. Толстої «Кись». В основі сюжету – певне суспільство, що живе на сімох пагорбах, на місці колишньої Москви, яка зникла 200 років тому внаслідок Вибуху: «Будто люди играли и догрались с АРУЖЬЕМ» (Толстая, 2003, с. 16). «А зовется наш город, родная сторонка, – Федор-Кузьмичск, а до того, говорит матушка, звался Иван-Порфирьичск, а еще до того – Сергей-Сергеичск, а прежде имя ему было Южные склады, а совсем прежде – Москва» (Толстая, 2003, с. 18). Мешканці Федор-Кузьмичска – «голубчики», серед яких «Прежние голубчики», «Новые голубчики» та «перерожденцы». У кожного з цих різновидів спостерігаються певні мутації, «Последствия»: «У кого руки словно зеленой мукой обметаны, будто он в хлебеде рылся, у кого жабры; у иного гребень петушиный али еще что. А бывает, что никаких Последствий нет, разве к старости прыщи из глаз попрут, а не то в укромном месте борода расти учнет до самых до колен. Или на коленях ноздри вскочат» (Толстая, 2003, с. 16). Центральний герой – новий голубчик на ім'я Бенедикт, образ, характер, мовлення якого формують всі рівні оповіді.

Роман «Кись» – це авторська інтерпретація російського національного міфу, складовими частинами якого є національні свята, народні традиції, значимі для нації артефакти, літературна спадщина нації, особливе місце в якій займає пушкінський міф. В романі використовується жанровий код антиутопії, а також символи, що стали художнім оформленням констант національної культури, що пов'язано, по-перше, з усвідомленням кризи культури, а по-друге, з постмодерністською інтерпретацією світу як тексту.

Перед письменницею стояло завдання зобразити підсумок двохсотрічної мутації мови деградованого суспільства. Для цього Т. Толстая пішла шляхом доведеної до абсурду гіперболізації таких тенденцій розвитку сучасної мови, які в різних дослідженнях визначаються як «демократизація, лібералізація, неологізація, експресивізація, жаргонізація, криміналізація, люмпенізація, карнавалізація» (Козырев, 2012, с. 36).

Автором використовується новий для роману антиутопії прийом – катастрофа, характерна для сюжету цього романного жанру, але не

техногенна чи соціальна, а лінгвістична: свідомість людини, хід її думок і її лінгвістичний досвід після «вибуху». Як основний прийом роботи зі свідомістю та сприйняттям читача Т. Толстая використовує прийом зникнення смислів у слів, які ще використовуються. Як влучно зазначають Денисенко та ін., фактично ми спостерігаємо лінгвістичну деградацію, виражену в феномені усічення (обнуління) семіозису слів і явищ, які описують ці слова (Денисенко, 2017, с. 74). Основним лінгвістичним прийомом для демонстрації архаїчного у свідомості головного героя, Бенедикта, стає сприйняття і осмислення невідомих для нього слів – «из жизни Прежних»: МОГОЗИН, ФЕЛОСОФИЯ, ОНЕВЕРСЕТЕЦКОЕ АБРАЗОВАНИЕ, ОСФАЛЬТ, ЭНТЕЛЕГЕНЦЫЯ, ТРОДИЦЫЯ, ШАДЕВРЫ, МОЗЕЙ, РИНИСАНС, не ВРАСТЕНИК. Такі слова використовують виключно Прежние, а головний герой повторює їх в спотвореному вигляді, оскільки у вигаданому Толстою світі не існує таких реалій. Ігровий ефект досягається шляхом використання письменницею еративу, тобто навмисного переключення слів або виразів носієм мови, що володіє літературною нормою. Зазвичай ератив спотворює письмову норму, відтворюючи усну форму слова. Такий графічний спосіб – один з найчастотніших узуальних способів творення оказіональної лексики у Т. Толстої. Еративи в романі створені за існуючою моделлю словотвору сучасної російської мови або вигадані автором роману. Більшість еративів легко сприймаються і визначаються, оскільки зберігається графічна або звукова оболонка сучасного слова російської мови.

З фонетичної точки зору одним з прийомів мовної гри у творі є стилізація під говірку малоосвічених людей, мовлення низів. Так, в романі використовуються просторіччя, утворені в результаті дисиміляції, метатези, субституції: *секлетарь, общественные процессы, общество, диалектика, проконпастируют, каклеты, канпот, писдолет, тубарет, пинзин, нетути, по-еёному, цельная книга, незнам что, тульпан, сюжет.*

Крім графічного способу утворення оказіоналізмів в романі також спостерігається гендіадіс (римоване ехо): *пушкин-колотушкин, птица-блядуница, курь-о-курь летят, девка-припевка, девка-чесалка.*

Морфологічні перетворення включають в себе зміну форм роду, відмінку, неправильне утворення форм відміни та дієвідміни, застарілі форми дієслова: *шарлот* (шарлотка), *буратина* (буратино), *свеклец* (свекла); *ходят* (ходят), *печалуются* (печалются), *помре*

(умерла), *попрятамшись* (попрятались), *рассвирипемши* (рассвирипел), *не разжамши* (не разжав), *лицезреть* (заст. видеть).

У тексті твору використовуються слова-гібриди, неологізми, створені чудернацькою мовною грою автора роману. Вони є відображенням «первісно-тваринної післявибухової культури голубчиків, яка формується навколо первинних потреб людини». В романі функціонує вигадана флора і фауна, безліч реалій та артефактів, для назви яких Т. Толстая використала okazіональне словотворення. Зокрема, ростуть там *ржавь* та *хлебедя*, *хвоц* та *огнецы*; у лісі живуть *кысь*, *слеповран* та *древяница*, їдять *червырей*, *козляков* та *грибыши* тощо. В грі зі словом активно використовуються незвичні для цих лексем суфікси: *червыри*, *козляк*, *грибыши*, *огнецы*, *свеклец*, *чужанин*, *тряница*, *хребтина*, *желтунчик*, *удушилочка*, *по скакалочка*, *не жалобьтесь*, *пужалище*, *колоть(ј)е*, *курь(ј)ё*, *ложица*, *виллица*, *буквица*, *кудерьки*, *гневливость*, *верчени(ј)е*, *струени(ј)е*, *изузоренный*.

Новотвори, які виникли шляхом префіксації, пов'язані з побутом героїв роману, проте вони набагато менш частотні: *накудлатить* – *ча+кудлатить*, *споверху* – *с + поверху*, *спонизу* – *с + понизу*, *истуга* – *ис + туга*.

Деякі з okazіоналізмів утворені за допомогою контамінації: *хлебедя* (*хлеб+лебедя*), *пупырь* (*пуп+волдырь*), *кель* (*клен+ель*), *дубельт* (*дуб + ель*), *жичинка* (*жук + личинка*), *пуденциал* (*пуд + потенциал*); основокладання: *срамословие* (*срам+слово*), *смертоубийство* (*смерть+убийство*), *квасовары* (*квас + варить*); основокладання + суфіксація: *неудобосказуемый* (*неудобный+сказать*), *страховидное* (*страх+вид*), *вертизубка* (*вертеть + зуб + к*) та інші.

Особливо експресивними семантично є слова-okazіоналізми, мотивуючу основу яких важко або неможливо встановити: *гонобобель*, *ржавь*, *кысь*, *курдалясины*, *боботюкалки*, *кукумаколки*, *разлюлюшки*, *колобашки*, *михрютка*, *фордыбачить*, *тулумбасы*, *подъелдыкивать* та інші. Вказані лексеми утворюють особливу конотацію казковості та екзотичності оповіді, що відповідає задуму та жанру твору.

Мовна гра виявляється і в переосмисленні низки слів, що використовуються для позначення вигаданих Толстою антиутопічних реалій. Автор використовує прийоми розширення семантичних полів, семантичних прирощень, а також семантичної неологізації, які перетворюють семантику початкової лексеми. Прикладами можуть

служувати слова: «*Взрыв*» (не стільки катастрофа, конкретна подія, скільки рубіж, розділивший життя на «до» та «після», а для «голубчиков» (ті, хто народився після вибуху, не здатні мислити самостійно, а живуть за указами та порадами мурзи, дослідники вважають це алюзією на слово «товариш») початок часів), «*последствия*» (не лише фізичні відхилення від норми в результаті радіаційного опромінення, а також деградація як результат мутації у всіх сферах життєдіяльності людей – моральній, культурній, інтелектуальній), «*чеченцы*» (сусіди, чужі), «*бляшки*» (гроші), «*прежние*» (ті, хто вижив після вибуху і хто жив ще до нього, носії культурних цінностей минулого, натяк на дореволюційну інтелігенцію), «*перерожденцы*» (ті, хто народився в один час з «прежніми», однак сильно відрізняються від них. У них в пам'яті минуле не залишило культурного відбитку, вони пам'ятають лише речі матеріального радянського дефіцитного світу. Цей прошарок служить «голубчикам», їх як коней запрягають у сани, б'ють батогом, а живуть вони у стайнях. Це ті, хто зумів пристосуватися до нових умов життя, а тому потрапив у державне рабство), «*мышь*» (не просто маленька тваринка, а головна матеріальна і духовна цінність для героїв, показник достатку, вправності, хазяйновитості, всезагальний грошовий еквівалент). Словом «*Болезнь*» називається свавілля, доступ до стародруків, а «*лечением*» – знищення, кара за свавілля та непослух. «*Санитар*» – не той, що надає медичну допомогу, піклується про хворих, а той, що бореться з інакодумством, виконує наглядово-каральну функцію. Голубчіки «*перебеляют*» (переписують) книги, ніби-то написані «*Набольшим Мурзой Федором Кузьмичем*» (головний правитель міста), «*Малые Мурзы*» – це чиновники, які забезпечують порядок у місті, контролюють торгівлю, видають гроші та збирають податки. Усі ці слова є семантичними оказіоналізмами.

На лексичному рівні різновидом мовної гри є омонімічне зближення слів (невідповідність значень зіставляваних слів, засноване на омонімії), зіткнення прямого і переносного значень:

«...А то помните, на Муркину Горку парней водил, все хотел, чтоб землю рыли... Мол, ШАДЕВРЫ там погребёны. А еще будто там доложон быть мужик каменный, агромадный и сам *ДАВИД*. А у нас тут есть кому нас *давить*, лишний-то нам без надобности... (Толстая, 2003, с. 37). Тут спостерігаємо омофонічне співпадіння власного імені *Давид* і дієслова *давить*.

– Начитан, Никита Иванович! Читать страсть люблю. Вообще искусство. Музыку обожаю. – Музыку... Да... Я *Брамса* любил... – *Брамс* я тоже люблю. Это бесперемежно. – Откуда ж ты можешь знать? – Старик удивился. – Ну а то! Хэ! Да Семен-то – Семена знаете? (...) Ну дак он как квасу наберется, такую музыку громкую играет: ведра-то, горшки-то кверх днищем перевернет да давай палками их бить, – тумпа-тумпа, тумпа-тумпа, а потом в бочку-то, в днище-то: хрясь!!! – *брамс* и выйдет... (Толстая, 2003, с. 135). В даному прикладі автор використала омофонічне співпадіння власного імені та вигуку.

Різновидом мовної гри у творі можна вважати використання багатозначності для створення комічного ефекту:

– Отчего бы это, сказал Никита Иванович, – отчего это у нас все *мутирует*, ну все! Ладно люди, но язык, понятия, смысл! А? Россия! Все *вывернуто*! – Не все, – поспорил Бенедикт. – Вот разве если сыру съешь, то да, *внутрих мутирует и выворачивает*. А если пирожок, то ничего... Никита Иванович!.. (Толстая, 2003, с. 229).

Цікавими з точки зору мовної гри є використання та трансформація прецедентних текстів, імен та назв. Гра зі стереотипами та класичними текстами – одна з форм постмодерністської іронії. Т. Толстая варіює тексти, сюжети, мотиви, образи, використовуючи для цього прийоми прямої цитації, алюзії тощо.

Суспільно-політична алюзія міститься у назві посади Генеральний Санітар. Впізнаємо тут явний натяк на найвищу партійну посаду в Радянському Союзі – Генеральний Секретар. Красный Терем – алюзія на артефакт та символ влади Кремль. Так, Бенедикт після перевороту разом з тестем пишуть укази:

«Указ первый. 1. Начальник теперь буду я. 2. Титло мое будет *Генеральный Санитар*. 3. Жить я буду в *Красном Тереме* с удвоенной охраной... (Толстая, 2003, с. 295).

В романі обігруються назви і сюжети деяких художніх картин, відомих кожному носію російської національної культури ще з дитинства. Наприклад, згадується картина Павла Федотова «Завтрак аристократа». За сюжетом цієї картини збіднілий аристократ сидить в розкішному інтер'єрі... Вже рипнули двері... Захвилювався собака... Почувши кроки гостя, аристократ ховає шматок хліба, який і є усім його сніданком. У Толстої читаємо: «Федор Кузьмич, слава ему, опять головку вывернул и опять на нее посмотрел. – А вот увидите. Сюрприз вам будет. Это вроде рисунка, только крашеное. Один сюжет я придумал смешной, ужаси. Там один голубчик мыша

ест, а другой, значит, к нему в избу входит. А этот, который ест-то, значит, мыша прячет, чтоб тот-то, другой, не отнял. А называться будет «Завтрак аристократа», ага. А еще чего я придумал-то. Одну картину я красил, а она у меня вышла не очень. Назвал «Демон». Ну там я все синим позакалякал, ага. Так я думаю вам ее в рабочую избу подарить, ага» (Толстая, 2003, с. 65). Картина «Демон» написана М. Врубелем як ілюстрація до твору М. Лермонтова. Згадується та реінтерпретується в романі також картина І. Рєпіна «Не ждали»: «— Не ждали? — говорит Федор Кузьмич, засмеявшись. — Картину я хочу такую нарисовать: «Не ждали», ага. Думаю, понравится. Там, это, ну, один входит, а другие, значит, с мест повскакавши и удививши» (Толстая, 2003, с. 63).

Образ О.С. Пушкіна в романі являє собою складний культурно-семантичний комплекс, в якому поєднані ім'я поета, детально розроблений літературознавцями образ, сюжет життя та основні мотиви творчості. Тексти О.С. Пушкіна у романі зазнають комічного переосмислення. Весь роман пронизаний десакралізацією образу О.С. Пушкіна та розвінчанням знаменитої фрази А. Григор'єва «Пушкин — наше все». Ця фраза багаторазово повторюється і варіюється на сторінках роману. Бенедикт «довбе» пам'ятник Пушкіну, при цьому прізвище поета стає загальною назвою та пишеться з маленької літери, таким чином підкреслюється, що для «голубчиків» та головного героя це ім'я не має ніякого ціннісного значення: «Этот пушкин-кукушкин тоже небось жениться не хотел, упирался, плакал, а потом женился и ничего. Верно? Вознесся выше он главою непокорной александрийского столпа. В санях ездил. От мышей тревожился. По бабам бегал, груши околачивал. Прославился: тепер мы с него буратину режем» (Толстая, 2003, с. 165). Для Бенедикта він просто «идол и божок», «пушкин-кукушкин», «буратина», «шестипалый и кривой». Лев Львович, з дисидентів, коли побачив пам'ятник, видовблений Бенедиктом, сказав: «Ну чистый даун. Шестипалый серафим. Пощечина общественному вкусу» (Толстая, 2003, с. 178). В романі це крайня точка зниження образу поета.

Отже, постмодерністська гра Толстої — це реконструкція, відмова від класичної традиції, і, в той же час, прийняття її у якості точки відліку. Завдяки грі зі словом Т. Толстая створила яскраву антиутопічну мову (новояз), яка відобразила мутовану національну самобутність змальованого суспільства. Основними шляхами моделювання мови роману стали:

- гіперболізація, доведення до абсурду таких тенденцій розвитку сучасної російської мови, як експресивізація та демократизація;

- десемантизація мовних знаків, коли знак втрачає сигніфікативну складову через зникнення денотативно-референтної віднесеності;

- використання різноманітних моделей неологізації – лексичної, семантичної, графічної;

- використання розмовних, знижених, застарілих, діалектних лексичних і синтаксичних форм.

Мовна гра у художньому тексті виступила засобом вираження внутрішньої сутності мови і особливостей її функціонування у різних соціальних сферах діяльності індивіда та суспільства. Символи та артефакти російської національної культури майстерно інтерпретуються автором та породжують різні типи і види мовної гри у лексиці, словотворі, в емоційно-експресивному і функціонально-стильовому наповненні роману.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Витгенштейн, Л. (1994). *Философские работы*. Москва: Гнозис.
- Денисенко, В.Н., Рыбаков, М.А., & Повалко, П.Ю. (2017). Феноменология языковых средств в семиозисе художественного текста (на материале романа Т. Толстой «Кысь»). *Вестник Московского университета. Серия. 7. Философия*, 3, 69-78.
- Земская, Е.А., Китайгородская, М.В., & Розанова, Н.Н. (1983). *Языковая игра*. В: *Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. Жест*. (с. 172-214). Москва: Наука.
- Козырев, В.А., & Черняк, В.Д. (2012). *Современная языковая ситуация и речевая культура*. Москва: ФЛИНТА: Наука.
- Радбиль, Т.Б. (2006). Языковая аномалия как норма художественного дискурса. *Филологические науки*, 6, 50-58.
- Ривлина, А.А. (2009). *Об основных приемах современной англо-русской языковой игры*. Available at: <http://publications.hse.ru/chapters/80291961>
- Санников, В.З. (1999). *Русский язык в зеркале языковой игры*. Москва: Языки русской культуры.
- Сковородников, А.П. (2004). О понятии и термине «языковая игра». *Филологические науки*, 2, 79-87.

- Сковородников, А.П. (2010). *Игра как прием текстопорождения: коллективная монография*. Красноярск: СФУ.
- СЭСРЯ: Стилистический энциклопедический словарь русского языка (2019). Москва: ФЛИНТА.
- Толстая, Т.Н. (2003). *Кысь*. Москва: Подкова.

**АРТЕФАКТНІ НОМІНАЦІЇ
ЯК ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

Калініченко М.М.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

**ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВЕСНИХ ПОЗНАЧЕНЬ
ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД
В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ**

Сучасна гуманітаристика існує на межі перетину багатьох дисциплін – міждисциплінарний підхід (поєднання науково-методичних засобів й аналітичних стратегій рецептивних студій, соціології й статистики, антропології, лінгвістики, мистецтвознавства, літературознавства та багатьох інших) вже давно визнаний провідними фахівцями не лише можливим, але й напрочуд ефективних для розв'язання найскладніших задач. Втім, сучасна наукова спільнота приділяє напрочуд мало уваги тим дослідницьким проблемам, що перебувають за межами традиційної сфери впливу філології, але потребують залучення теоретичного й практичного досвіду гуманітарних студій.

В контексті даної розвідки мова йде про типологічно споріднену дисципліну – інтелектуальну власність, котру асоціюють переважно із юридичними науками незважаючи на те, що основними категоріями багатьох її складових (не лише авторського права, але й правових засад реєстрації та захисту торговельних марок) є такі поняття як автор, твір, персонаж, творчий внесок, оригінальність, семантичний зміст досліджуваних словесних позначень й багато інших складових, дослідження яких потребують (про що йдеться в усіх профільних законах) спеціальних філологічних знань. Зрештою, саме на засадах теорії та практики гуманітаристики створюються у наш час найкращі методики судової експертизи різноманітних об'єктів авторського права. Внаслідок очевидного дефіциту подібних розвідок в нашій країні, актуальним постає завдання спільної розробки адекватних методичних засобів міждисциплінарного

філологічного аналізу об'єктів інтелектуальної власності фахівцями гуманітарних університетів та науково-дослідних установ Міністерства юстиції України. Отже, спробуємо здійснити аналітичний огляд можливих шляхів продуктивної міждисциплінарної взаємодії філології та інтелектуальної власності у сфері дослідження словесних позначень торговельних марок, що становитиме істотну практичну цінність для не лише для вітчизняної філологічної науки, але й для експертів практиків.

Як зазначив свого часу патентний повірений України О.Є. Колосов, так звані «*знаки для товарів і послуг*», або ж торгові марки в сучасному глобалізованому світі «*стали ключовим фактором як вітчизняної, так і міжнародної торгівлі та ринкової економіки*», див. (Колосов, 2013). Незважаючи на те, що дослідження торговельних марок впродовж багатьох років належать до числа найбільш розповсюджених у аналітичній практиці українських судових експертів, всебічне й об'єктивне дослідження словесних позначень як складових елементів торговельних марок з метою встановлення схожості цих позначень до ступеня змішування залишається одним з найскладніших завдань для вітчизняних фахівців.

У першу чергу, проблема полягає в тому, що сам зміст терміносполуки «*схожість до ступеня змішування*» є поняттям суто юридичним, а його дефініція має бути чітко та однозначно представлена в чинному законодавстві, в той час як на практиці для визначення схожості торговельних марок до ступеня змішування застосовуються спеціальні знання експертів з інтелектуальної власності, котрі взагалі не повинні давати відповідь на правові питання.

Втім, основна складність (добре відома усім експертам-практикам суперечливість аналізу словесних елементів торговельних марок щодо визначення їхньої схожості до ступеня змішування) зумовлена самою природою досліджуваних матеріалів, котрі, попри очевидну приналежність до об'єктів інтелектуальної власності, також є словесними елементами – лексико-семантичними одиницями, складовими частинами мови.

Як наслідок, їхнє сприйняття пересічними носіями мови, і, що важливіше, доступне для аналітичної інтерпретації функціонування в системі мовних засобів підкоряються законам тих наукових дисциплін і дослідницьких практик, які безпосередньої фокусують увагу на особливостях мовної комунікації та рецепції. Наразі саме ці

аспекти досліджень залишаються на маргінесах наукових інтересів експертів-практиків, або ж ігноруються взагалі.

Як наслідок, за відсутності адекватного науково-методичного інструментарію (що включає в себе засоби аналізу соціальної психології та квантитативної лінгвістики) професіонали судової експертизи змушені надавати висновки, які страждають від не виправданого суб'єктивізму, й нерідко викликають численні зауваження під час рецензування й опитування експертів в суді.

Необхідно акцентувати, що існуючий на даний час науково-методичний інструментарій дослідження торговельних марок є добре продуманим та випробуваним часом. Втім, цей комплекс аналітичних засобів все ж не позбавлений помітних недоліків та потребує оновлення в контексті проведення лінгвістичних досліджень словесних позначень як складових елементів торговельних марок.

Актуальними постають проблеми адекватного визначення домінуючих словесних елементів через ідентифікацію логічного наголосу словосполучень; характеристика й порівняльний аналіз лінгвістично сильних, послаблених, і слабких елементів та встановлення специфіки їхньої взаємодії у фонетичному складі та семантичному субстраті знаків в цілому (Новичихина & Стернин, 2013); науково обґрунтоване визначення психологічного та комунікативного впливу словесних елементів в процесі мовної рецепції знаків, способи розрахунку коефіцієнту асоціативної подібності; визначення коефіцієнту звукової схожості; специфіка проведення фоносемантичного аналізу та інші вагомих питань, як зумовлені помітними відмінностями сприйняття комерційних найменувань носіями мови в залежності від тих асоціативних зв'язків, що актуалізуються словесними позначеннями торговельних марок у свідомості пересічного споживача. Усі вони здатні істотно вплинути на формулювання об'єктивних та несуперечливих висновків високоякісної судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності.

Для прикладу, розглянемо процес аналітичного зіставлення словесних елементів двох торговельних марок через ідентифікацію та порівняння особливостей логічного наголосу.

Оскільки в процесі порівняння комбінованих позначень, що містять словесні елементи, порівнюються, у першу чергу, саме словесні складові, доцільно звернути увагу на такий зазначений в офіційній Методиці аспект порівняння як *«співпадіння одного з*

елементів позначень, на який падає логічний наголос і який має самостійне значення» (Методика, 2009, с. 25). В цьому контексті необхідно надати пояснення того, що власне вважається «логічним наголосом».

Логічним наголосом називається особливе виділення голосом слова в реченні з метою підкреслити важливість його в смисловій структурі речення.

У простому реченні буває тільки один логічний наголос. Він може падати на будь-яке слово в реченні та виділяє змістовий центр висловлювання або речення. А те саме висловлювання або речення, залежно від місця логічного наголосу, може мати різні значення. Зрештою, в українській мові порядок слів у реченні вважається вільним, тобто за тим чи іншим членом речення не існує суворо закріпленого місця.

Для прикладу, у простому реченні *Завтра відбудеться конкурс* будь-яке слово може отримати логічний наголос в залежності від особливостей прочитання (зокрема, як відповідь на такі питання як «Коли відбудеться конкурс?», друге «Чи відбудеться завтра конкурс?», третє «Що відбудеться завтра?») тощо. Разом з тим, хоча місце логічного наголосу у реченні залежить від особливостей прочитання (для прикладу, актор може прочитати одне речення із різними логічними наголосами – залежно від завдання, яке поставив для нього режисер або сценарист), все ж можливо визначити декілька загальних правил, які впливають на місце логічного наголосу в структурі речення (в процесі звичайного прочитання, на яке не впливають зовнішні вказівки, правила, інструкції).

За умови так би мовити «нейтрального» інтонаційного прочитання (споживач вивчає та читає «для себе» надписи на етикетках товарів на полицях магазину) у кожному реченні є слова, котрі залишаються головними, на них завжди падає логічний наголос.

По-перше, зазвичай це останні слова у простих реченнях (особливо таких, що складаються з двох-трьох слів) АБО це *«слова, якими називають дійову особу, про яку вперше говориться, яка вперше вступає в дію. Такою дійовою особою може бути людина, предмет, конкретні чи абстрактні поняття»*, див. (Караман, 2013). В даному випадку, під «дійовою особою» також розуміємо назви предметів, явищ, понять, в той час як слово, що присутні в реченні до логічного наголосу розуміємо як змістові атрибути, які лише уточнюють зміст слово, на яке падає логічний наголос.

Отже, якщо взяти до уваги ці особливості, можливо визначити, з високою імовірністю, логічні наголоси у словесних частинах досліджуваних комбінованих позначень.

В процесі дослідження розглядаємо словесні елементи знаків, до яких належать словосполучення «NATURALLY FERMENTED»; «HARD LEMON»; «READY-TO-DRINK». Логічний наголос словосполучення «HARD LEMON» за умови звичайного, «нейтрального» прочитання, найімовірніше припадатиме на остання слово «LEMON» з огляду на наступне:

- слово «LEMON» є останнім у межах простого речення;
- слово «LEMON» є співзвучним до українського слова «лимон» (в той час як іншомовне слово «HARD» суто гіпотетичного може бути невідомо певній частині українських споживачів) та ідентифікує річ, яка добре відома покупцям – фрукт лимон, або ж товари, що мають «лимонний» смак, аромат, вміст лимонного соку тощо;
- слово «LEMON» ідентифікує річ (фрукт лимон), яка є найважливішою для споживацької оцінки якостей товару, позначеного даним словом.

Окремо слід звернути увагу на те, що слово «LEMON» не лише має логічний наголос, але й самостійне значення у словесній структурі (може використовуватися цілком самостійно).

Таким чином можемо дійти висновку про те, що у словесному елементі «HARD LEMON» найважливішою для споживацького сприйняття частиною, згідно особливостей визначення логічного наголосу, є слово «LEMON».

В процесі остаточного порівняння, до словесних елементів іншого умовного позначення, яке розглядаємо у межах даної розвідки, належать словосполучення «STRONG DRINK»; слово «OBOLON»; словесний елемент «HARDMIX», що складається із поєднання двох слів «HARD» та «MIX»; словесний елемент «LEMON+GINGER»; словосполучення «ЗІ СМАКОМ ЛИМОНА ТА ІМБИРУ». Логічний наголос словесного елемента «HARDMIX» за умови звичайного, «нейтрального» прочитання, найімовірніше припадатиме на останню частину «MIX» з огляду на наступне:

частина «MIX» є завершальною – останнім елементом «HARDMIX», яке склала дається з двох окремих частин, отже, на неї спрямовується основна увага під час «нейтрального» прочитання; частина «MIX» (завдяки наявності таких українських слів іншомовного походження як «мікстура» або «міксер») добре відома українським споживачам (в той час як іншомовне слово «HARD»

можливо буде недостатньо зрозумілим певній частині носіїв сучасної української мови); слово «MIX» ідентифікує річ («мікс» як «суміш» або «змішування» чогось), яка є найважливішою для споживацької оцінки якостей товару, позначеного даним словом.

Окремо слід зауважити, що слово «MIX» не лише має логічний наголос, але й самостійне значення у словесній структурі (може використовуватися цілком самостійно).

Таким чином можемо дійти висновку про те, що у словесному елементі «HARDMIX» найважливішою для споживацького сприйняття частиною, згідно правил визначення логічного наголосу, є слово «MIX». Інші словесні та зображувальні елементи знаку є другорядними.

Подібним чином, можливо застосувати принципи мовознавчого семантичного аналізу для ідентифікації семантичного змісту досліджуваних словесних позначень. Розглянемо для прикладу словесні елементи уявних знаків «SILVER» та «SILVER SHOE».

З метою проведення об'єктивного порівняння змістових ознак досліджуваних позначень необхідно, у першу чергу, з'ясувати семантичне наповнення кожного з них окремо. З цією метою, з огляду на те, що домінуючі словесні елементи, що входять до складу порівнюваних позначень, представлені літерами латинського (найімовірніше англійського) алфавіту, необхідно з'ясувати, чи існують варіанти їхнього перекладу на українську мову.

Пошук можливих варіантів перекладу досліджуваних словесних елементів у доступних довідкових джерелах дозволив зібрати відразу декілька варіантів перекладу (з англійської мови), а саме:

silver

срібло

срібний колір

срібні монети

срібний

покривати сріблом

сріблити

сивіти (про волосся)

shoe

туфля; черевик, див. (KD).

Необхідно зазначити окремо, що слово *shoes* тлумачиться в цьому контексті як слово *shoe* у множині (черевик-черевики) згідно загальних правил утворення слів у множині англійською мовою. Як

наслідок, беремо за основу варіант його перекладу у множині – туфлі; черевики, або ж взуття.

З огляду на те, що домінуючим словесним елементом знаку для товарів і послуг ідентифіковано єдине слово *silver*, можливо підсумувати найбільш вірогідні варіанти тлумачення цього словесного елемента пересічними споживачами, а саме:

- «*silver*» як суто фантазійне слово, зміст (або ж переклад) якого залишається незрозумілим людині, котра практично не володіє навіть базовими знаннями англійської мови зі шкільного курсу;

- «*silver*» (у формі іменника) як загальноживане слово *срібло*;

- «*silver*» (у формі прикметника) як слово-атрибут, що вказує на певні властивості (*срібний, сріблястий, срібного кольору, виготовлений зі срібла* та ін. аналогічні за змістом варіанти).

Зауважимо, що саме третій варіант тлумачення є найбільш імовірним як основне семантичне значення слова *silver*.

Як наслідок, така семантика здатна охоплювати дуже широкий спектр товарів і послуг – виробництво продукції зі срібла (для прикладу, ювелірних прикрас) виготовлення, або ж використання сріблястої фарби, або ж інших засобів й технологій для надання предметам сріблястого кольору, подібного до срібла блиску тощо.

Таким чином, слово *silver*, використане у структурі знаку для товарів і послуг, не може безпосередньо повідомляти споживачам про конкретне призначення маркованого ним товару.

На відміну від розглянутого вище окремого словесного елемента «*silver*», поєднання слів «*silver shoes*» у домінуючому словесному елементі знаку для товарів і послуг має значно вужчий й конкретніший перелік варіантів тлумачення, в той час як його семантика вказує на більш конкретні речі, а саме:

- «*SILVER SHOES*» як (буквально) срібні туфлі; черевики, або ж взуття (срібного, сріблястого кольору) – імовірно як абстрактна назва, що привертає увагу споживачів своєю незвичністю, або вказує на особливості виготовлення товару із застосування певних засобів й технологій, що надають кінцевій продукції таких властивостей, що роблять її подібною до срібла (сріблястою, можливо блискучою як срібло).

Таким чином можемо дійти висновку, що, навіть попри наявність у візуальній структурі порівнюваних знаків слова «*SILVER*», домінуючі словесні елементи досліджуваних позначень мають помітні семантичні відмінності, зумовлені наявністю додаткового елемента «*SHOES*», яке конкретизує загальний зміст

слова «SILVER» та спрямовує увагу споживачів на змістові асоціації з взуттям.

Як бачимо, міждисциплінарний інструментарій здатен помітно збагатити науково-методичні практики судової експертизи словесних позначень навіть у межах дослідження таких об'єктів інтелектуальної власності як торговельні марки. Варто зазначити, що закордонні фахівці судової експертизи та ряд українських спеціалістів вже звертали увагу на зазначені вище специфічні особливості проведення досліджень словесних елементів торговельних марок. Таким чином існує нагальна потреба для розробки і запровадження офіційної методики дослідження словесних елементів як складових торгових марок, зміст якої повинен повною мірою відповідати вже згаданим особливостям об'єктів дослідження, їхнім сутнісним й структуральним атрибутам, а також враховувати новітні досягнення соціально-психологічних, рецептивних, комунікативних і лінгвістичних студій для забезпечення проведення сучасної судової експертизи світового рівня.

Створення подібної методики вимагає здійснення цілої низки системних кроків, серед яких варто назвати консультації з профільними спеціалістами із соціально-психологічних, рецептивних, комунікативних, лінгвістичних студій з метою отримання додаткових професійних рекомендацій щодо наповнення та систематизації інформаційної бази; уточнення переліку орієнтовних питань, що з'ясовуються в процесі ідентифікації та аналітичного дослідження лінгвістичної специфіки використання словесних позначень як елементів торговельних марок.

Ця підготовча робота дозволить належним чином ідентифікувати й надати вичерпну характеристику практично значущих типів асоціативних реакцій, що виникають в процесі рецепції номінацій торговельних марок; понятійне окреслення та розгорнута дефініція сутнісних ознак провідних науково-методичних практик лінгвістичної експертизи та стратегій аналізу словесних позначень, значущих для проведення експертних досліджень торговельних марок.

Не менш важливими науково-дослідними завданнями є формулювання методичних засобів визначення домінуючих словесних елементів через ідентифікацію логічного наголосу словосполучень; характеристика та порівняльний аналіз лінгвістично сильних, послаблених, і слабких елементів та встановлення специфіки їхньої взаємодії у фонетичному складі та

семантичному субстраті досліджуваних позначень в цілому; методи визначення психологічного та комунікативного впливу словесних елементів в процесі мовної рецепції знаків в контексті визначеної теми методики.

Зрештою, має бути здійснена й систематизація методичних матеріалів щодо існуючих психолінгвістичних практик експертизи словесних позначень як торговельних марок (способи розрахунку коефіцієнту асоціативної подібності; визначення коефіцієнту звукової схожості; специфіка проведення фоносемантичного аналізу).

Усі вищеназвані підготовчі заходи дозволять створити адекватні методи дослідження словесних позначень як елементів торговельних марок на основі науково-методичного інструментарію, що включає в себе засоби аналізу соціальної психології та квантитативної лінгвістики, зумовлені помітними відмінностями сприйняття комерційних найменувань носіями мови в залежності від тих асоціативних зв'язків, що актуалізуються словесними позначеннями торговельних марок у свідомості пересічного споживача.

Подібна методики лінгвістичних досліджень словесних позначень як елементів торговельних марок матиме істотну практичну цінність й призначена для використання судовими експертами при проведенні досліджень; при підвищенні кваліфікації судових експертів та навчанні молодих фахівців; може використовуватись працівниками органів розслідування та суду при призначенні експертиз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Колосов, О.Є. (2013). Деякі аспекти визначення схожості комбінованих позначень (при проведенні кваліфікаційної експертизи заявок на знаки для товарів і послуг). *Інтелектуальна власність, 10*.
- Новичихина, М.Е., & Стернин, И.А. (2013). *Экспертиза товарного знака*. Воронеж: Факультет журналистики ВГУ.
- Караман, С.О. (2013). *Сучасна українська літературна мова*. Available at: <http://litmisto.org.ua/?p=6732>
- Методика експертного дослідження знаків для товарів і послуг (торговельних марок) (2009). In: *Звіт НДР (заключ.) / МЮУ, КНДІСЕ; кер. Г.В. Прохоров-Лукін; викон.: С.В. Мельник, І.В. Стародубов, О.Ф. Дорошенко та ін., КНДІСЕ; НДЦСЕПІВ; НДІІВ АПрНУ*. Київ: КНДІСЕ. ДР № 0108U005823.

*Методичні рекомендації з окремих питань проведення експертизи заявки на знак для товарів і послуг. Available at: [http://www.uipv.org/i_upload /file/metod-rek-tm-08022016.pdf](http://www.uipv.org/i_upload/file/metod-rek-tm-08022016.pdf).
KD: *Kyiv Dictionary*. Available at: <https://www.kyivdictionary.com>*

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Аладько Дмитро Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: семасіологія, ономасіологія, теорія номінації, зіставна лексикологія, лінгвокультурологія, етнолінгвістика.

Деменчук Олег Володимирович – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське, слов'янське і зіставно-типологічне мовознавство, когнітивна лінгвістика, функціональна лінгвістика, лінгвістична семантика.

Калініченко Михайло Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: літературознавство, американістика, історія літератури Великобританії й США XIX ст.

Кучма Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське, слов'янське, порівняльно-історичне і типологічне мовознавство, психолінгвістика.

Мізін Костянтин Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, зіставна лінгвокультурологія, перекладознавство, теорія фразеології.

Орел Ірина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: лінгвістична семантика, фразеологічна семантика, когнітивна лінгвістика.

Павлова Ольга Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: загальне, зіставне і функціональне термінознавство.

Павловська Людмила Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, лінгвокультурологія, аксіологічна семантика, прагматика.

Толчеева Тетяна Станіславівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства і германістики, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Коло наукових інтересів: контенсивна типологія, когнітивна семантика, міжнародна гармонізація термінопонять.

Чеберяк Анна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: загальне та зіставне мовознавство, комунікативна лінгвістика, лінгвістична генологія, прагмалінгвістика, лінгвокультурологія та міжкультурна комунікація.

Наукове видання

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ
АРТЕФАКТНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

Історія та сьогодення філологічної науки

Том 4

Academic Edition

LINGUISTIC CONCEPTUALISATION
OF PERSON'S ARTIFACT SPACE

Collective work

History and Contemporaneity of Philological Science

Volume 4

Формат 60x84¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Гарнітура Century Schoolbook.

Друк. арк. 7,2. Наклад 100.

Редакційно-видавничий відділ

Рівненського державного гуманітарного університету

м. Рівне, 33000, вул. Ст. Бандери, 12

тел.: (0362) 26-48-83

Друк: «ПараГраф+»

м. Рівне, 33000, вул. Гетьмана Мазепи, 6/8

тел.: (0362) 26-49-27